

תוכנית לימוד לסמיכה לרבנות ללא היתר הוראה

”מורנו” להחזיר עטרה ליושנה

סמיכה לרבנות ללא היתר הוראה

יחידה 8 בסדרת: **ברכות מיני דגן**

ברכת המזון

יחידה מספר 8

נאמר בתורה:

כִּי ה' אֱלֹהֶיךָ מֵבִיאֲךָ אֶל אֶרֶץ טוֹבָה, אֶרֶץ נַחְלֵי מַיִם עֲנִיָּת וּתְהֻמַּת יִצְאִים בְּבִקְעָה וּבְקָר: אֶרֶץ חֹטָה וּשְׁעָרָה וְגִפְן וּתְאֵנָה וְרִמּוֹן אֶרֶץ זֵית שָׁמֶן וְדָבָשׁ: אֶרֶץ אֲשֶׁר לֹא בְּמַסְכַּנְתָּ תֹאכַל בָּהּ לֶחֶם לֹא תַחְסֹר כֹּל בָּהּ אֶרֶץ אֲשֶׁר אֲבֹנֶיהָ בְּרָזָל וּמְהַרְרִיהָ תַחְצַב נְחֹשֶׁת: וְאָכַלְתָּ וּשְׂבַעְתָּ וּבִרְכַתְּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ: (דברים פרק ח, ז-י)

ביחידה זו נברר את חובת ברכת המזון הנובעת מהפסוקים הללו.

חובת ברכת המזון מן התורה

דברים פרק ח, ז-י

כִּי ה' אֱלֹהֶיךָ מֵבִיאֲךָ אֶל אֶרֶץ טוֹבָה אֶרֶץ נַחְלֵי מַיִם עֲנִיָּת וּתְהֻמַּת יִצְאִים בְּבִקְעָה וּבְקָר: אֶרֶץ חֹטָה וּשְׁעָרָה וְגִפְן וּתְאֵנָה וְרִמּוֹן אֶרֶץ זֵית שָׁמֶן וְדָבָשׁ: אֶרֶץ אֲשֶׁר לֹא בְּמַסְכַּנְתָּ תֹאכַל בָּהּ לֶחֶם לֹא תַחְסֹר כֹּל בָּהּ אֶרֶץ אֲשֶׁר אֲבֹנֶיהָ בְּרָזָל וּמְהַרְרִיהָ תַחְצַב נְחֹשֶׁת: וְאָכַלְתָּ וּשְׂבַעְתָּ וּבִרְכַתְּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ:

משה רבינו מספר לעם ישראל שהם זוכים להיכנס ארצה, אל ארץ שבעת המינים, אל ארץ שאכילת הלחם בה מיוחדת. עלינו לאכול, לשבוע ולברך את הקב"ה על הארץ הטובה שנתן לנו. לאור פסוקים אלו נחלקו התנאים:

משנה מסכת ברכות פרק ו משנה ח

אכל תאנים וענבים ורמונים מברך אחריהן שלש ברכות דברי רבן גמליאל וחכמים אומרים ברכה אחת מעין שלש ר"ע אומר אפי' אכל שלק והוא מזונו מברך אחריו ג' ברכות השותה מים לצמאו אומר שהכל נהיה בדברו ר' טרפון אומר בורא נפשות רבות:

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף מד עמוד א

גמרא. מאי טעמא דרבן גמליאל? - דכתיב: "ארץ חטה ושעורה וגו', וכתיב: "ארץ אשר לא במסכנת תאכל בה לחם" וגו', וכתיב: "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך". ורבנן? - "ארץ" הפסיק הענין

כלומר, רבן גמליאל מבין שיש כאן רצף - "ארץ חטה ושעורה ... ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלוקיך על הארץ". ה' נתן לנו את ארץ שבעת המינים, ועלינו להודות לו עליה כאשר אנו חווים את ההנאה מהמינים הללו. חכמים מחברים את הארץ שבפסוק הבא: "ארץ אשר לא במסכנות תאכל בה לחם ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלוקיך על הארץ הטובה". אם כך, לשיטתם ישנו הבדל בין הברכה על הלחם, לבין הברכה על שבעת המינים האחרים (חמשת המינים האחרים, ושני המינים הראשונים כאשר הם אינם "לחם"). רש"י ורבינו יונה מבינים שמסקנת חכמים היא שציווי התורה לברך על האוכל נאמר על לחם בלבד:

רש"י מסכת ברכות דף מד עמוד א

ארץ הפסיק הענין - ולא קאי 'וברכת' אלא אלחם, דסמך ליה.

תלמידי רבינו יונה על הר"ף מסכת ברכות דף לב עמוד א

ונראה למורי הרב נר"ו דברכת מעין שלש אינה אלא מדרבנן

❖ **הרחבות - ראיית רבנו יונה לשיטתו**

ברם, הבה"ג פוסק אחרת:

ספר הלכות גדולות סימן א - הלכות ברכות פרק שלישי עמוד מא

ברכת המזון וכן ברכת שבעת המינים דחויבא דאורייתא ניהו חוזר ומברך, אבל שאר ברכות דרבנן לא הדר ומברך מניין הבה"ג הסיק כך? נראה שזה מבוסס על הסוגיה בתחילת הפרק, בה מבררים את המקור של חובת הברכות:

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף לה עמוד א

יליף לה משבעת המינין - מה שבעת המינין דבר שנהנה וטעון ברכה, אף כל דבר שנהנה טעון ברכה הסוגיה אינה מסתיימת שם, אך נראה שעצם ההנחה שישנה חובה לברך אחרי אכילת שבעת המינים עומדת בעינה. לאור זאת ראשונים רבים חולקים על רש"י ורבינו יונה¹:

תוספות הרא"ש מסכת ברכות דף מד עמוד א

ורבנן? 'ארץ' הפסיק הענין – פרש"י: ולא קאי 'וברכת' אלא אלחם דסמיך ליה תימא, אם כן ברכה מעין שלש על שבעת המינים מנא לן? וכתב ה"ר יונה דברכה אחת מעין ג' מדרבנן היא ... וקשה לי, דבריש פרקין משמע דהויא דאורייתא, דקאמר 'יליף מז' המינין, מה ז' המינין דבר שנהנה וטעון ברכה! ונראה לפרש 'ארץ' הפסיק הענין, שאין צריך לברך ג' ברכות ארוכות שמזכירין בהם הארץ והמזון, כדדרש לקמן 'הארץ זו ברכת הארץ', אבל לעולם 'וברכת' קאי על כל ז' המינין

חידושי הרשב"א מסכת ברכות דף מד עמוד א

ורבנן 'ארץ' אשר לא במסכנות תאכל בה לחם' הפסיק הענין – קשיא לי, אם כן מעין ג' לרבנן מנא להו לתאנים וענבים? ונ"ל דלרבנן מדאדכרינהו רחמנא הכא להני וכתב בתרייהו 'ואכלת ושבעת וברכת' שמע מינה שאף הן טעונין ברכה, ואי לאו דאתא 'תאכל בה לחם' ואפסקיה הוה מברכין עליה ג' ממש כרבן גמליאל, והשתא דאדכרינהו ואפסקיה לענייניה ב'לחם' שמעינן דלא מברכין ברכה גמורה אלא אלחם לחוד, ואשאר מברכין ברכת הלחם דהיינו מעין ג'

הרא"ש והרשב"א אומרים שהתורה בדבריה רומזת לשתי רמות של ברכות: חיוב ברכה מפורטת, וחיוב ברכה תמציתית יותר. גם זו וגם זו חיובן מן התורה, למרות שמקיימים אותם בצורות שונות. מסתבר שהרשב"א למד את הדברים מרבו הגדול, הרמב"ן:

חידושי הרמב"ן מסכת ברכות דף מט עמוד ב

אף על גב דארץ הפסיק הענין כדאמרן בכיצד מברכין (מ"ד א), ההוא לאיפלוגי בין ברכה לברכה, לומר דלא דמו ברכות אהדדי, אבל כולהו חייבין בברכה. ושמעינן מינה לדברי ר' מאיר דברכה אחת מעין שלש ד'על הגפן', והוא הדין לשבעת המינין, כולן דבר תורה הן ובכלל ברכת המזון הן. ונפקא מינה למי שנסתפק אם בירך אם לא, שחוזר ומברך, מה שאין כן בשאר ברכות [שהם מדרבנן ... וכך אמר בעל הלכות: 'וברכת המזון, וכן ברכת שבעת המינין דחייבא דאורייתא יניחו, חוזר ומברך, אבל שאר ברכות דרבנן לא הדר ומברך']

מרכיבי ברכת המזון

ב"ח אורח חיים סימן קסז אות ד

הא דמברכין על הלחם 'המוציא לחם מן הארץ' כלישנא דקרא (תהלים קד יד) 'להוציא לחם מן הארץ', ועל הפירות מברכים 'בורא פרי האדמה' כלישנא דקרא (דברים כו ב) 'פרי האדמה', והוא דבלחם שחיותו של אדם תלוי בו מברכין על שעבר, דמשקה הקדוש ברוך הוא ארץ ישראל בעצמו, ובתחילה ומשקה אותה מי גשמים גשמי ברכה ורצון, כדכתיב (איוב ה י) 'הנותן מטר על פני ארץ ושולח מים על פני חוצות', וגם מברכים על להבא, להוציא מארץ ישראל גלוסקאות, וזה שאמר 'מן הארץ', דפירושו ארץ ישראל. אבל פירות, שאין החיות תלוי בו, מברך בסתם 'בורא פרי האדמה', דמשמע כל פני האדמה, אף חוץ לארץ, דמשקה אותה על ידי שלית, ואינה שותה אלא לבסוף, ושותה מתמצית כדאיתא פרק קמא דתענית (דף י"א א)

הפסוקים בהם פתחנו את היחידה עוסקים בשבחה של ארץ ישראל, הבאה לידי ביטוי ביבולה ובתבואתה. התורה מצווה אותנו לאכול מפריה ולשבוע מטובה "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלוך על הארץ הטובה אשר נתן לך". עיקר ההודאה, אם כך, היא על הארץ. אך בכדי לברך על הארץ, עלינו לחוות את הארץ בחוש, ולכן עלינו לאכול בכדי להתחייב בברכה.

לאור זאת, הגמרא מזהה שלושה (או ארבעה) מאפיינים העולים מן הפסוקים שעלינו לכלול בברכת המזון:

¹ בתר"י על הסוגיה (מובא בדף כד ע"ב בדפי הר"ף) כתוב שאפילו שבעת המינים הטעונים ברכה מן התורה אחריהם, אינם חייבים בברכה לפניה. לכאורה בניגוד לדברי רבם, רבינו יונה! יתכן ותלמידיו הושפעו מהרמב"ן והרשב"א, שהרי תלמידיו ישבו באותו בית המדרש עם הרשב"א. לחילופין, יתכן וכוונתם לומר: גם הסוברים שברכת מעין שלוש היא מדאורייתא מודים שברכה ראשונה על שבעת המינים היא מדרבנן.

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף מח עמוד ב

תנו רבנן: מניין לברכת המזון מן התורה? שנאמר: 'ואכלת ושבעת וברכת' - זו ברכת הזון, 'את ה' אלהיך' - זו ברכת הזמון, 'על הארץ' - זו ברכת הארץ, 'הטובה' - זו בונה ירושלים, וכן הוא אומר: 'יהר הטוב הזה והלבנון', 'אשר נתן לך' - זו הטוב והמטיב ... רבי אומר: ... הטוב והמטיב - ביבנה תקנוה

הברכה היא בראש ובראשונה על אוכל, ולכן לא יתכן שלא להזכיר את האוכל. אך נראה מהפסוקים שהברכה העיקרית היא הברכה השנייה – ברכת הארץ. מכיוון שיש את "הארץ" וכן את "הארץ הטובה", נראה שישנה דרישה להתמקד בחלק המרכזי של הארץ, מקום השראת השכינה. התנאים חולקים אם "אשר נתן לך" דורש ממנו להודות לקב"ה על נתינתו לנו, באופן כללי, או שמא ברכת הנתינה הכללית (הטוב והמטיב) זו תוספת מאוחרת.

כך או כך, נראה שחלקי ברכת המזון מבוססים היטב על רמזים בפשט הפסוקים. ברכת 'מעין שלוש' נקראת כך על שם הזכרה תמציתית של שלושת החלקים הללו: המזון, הארץ, וירושלים. בברכת המזון כל חלק קובע ברכה לעצמו, ואילו 'מעין שלוש' מקיים את החובה להזכיר את המאפיינים, אך עושה זאת בקצרה. כפי שלמדנו בחלק הראשון, לפי הסמ"ג, רמב"ן, רשב"א והרא"ש יש בכך קיום של אותה המצווה מן התורה, אך בצורה תמציתית, ואילו לפי רש"י ורבנו יונה זו תקנת חז"ל מעין ברכת המזון, על אף שהתורה לא חייבה בכך.

באותו העמוד הגמרא מפרטת את מתקני הברכות:

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף מח עמוד ב

אמר רב נחמן: משה תקן לישראל ברכת הזון בשעה שירד להם מן, יהושע תקן להם ברכת הארץ כיון שנכנסו לארץ, דוד ושלמה תקנו בונה ירושלים. דוד תקן 'על ישראל עמך ועל ירושלים עירך', ושלמה תקן 'על הבית הגדול והקדוש'. הטוב והמטיב ביבנה תקנוה כנגד הרוגי ביתר. דאמר רב מתנא: אותו היום שניתנו הרוגי ביתר לקבורה תקנו ביבנה הטוב והמטיב, הטוב - שלא הסריחו, והמטיב - שניתנו לקבורה

הרשב"א מסביר שמרכיבי הברכה הכרחיים לקיום ציווי התורה, כפי שהראינו שפשט הפסוקים מורה, ובדורות השונים גדולי ישראל תיקנו נוסח מסוים:

יידושי הרשב"א מסכת ברכות דף מח עמוד ב

הא דאמרין משה תקן להם ברכת הזון יהושע תקן להם ברכת הארץ וכו', ק"ל והא קיי"ל בסמוך דברכות אלו מדאורייתא נינהו, וי"ל דמטבען הוא שטבעו להן, דאי מדאורייתא אם רצה לאומרה באי זה מטבע שירצה אומרה, ואתו משה ויהושע ודוד ושלמה ותקנו להן מטבע לכל אחת ואחת בזמנה ... ובודאי דקודם כיבוש הארץ ובנין ירושלים לא היו אומרים כמטבע שאמרו לאחר כיבוש ובנין, וכמו שאין אנו אומרים כאותו מטבע שתקנו דוד ושלמה שאנו מבקשים להחזיר המלכות ולבנות הבית והם היו מבקשין להעמיד המלכות ולהעמיד הבית ולהמשיך שלות הארץ.

הרשב"א מסיים ואומר שבוודאי שנוסח ברכת המזון עבר התפתחות עם הדורות. ראוי להעמיק בנקודה הזאת: לא בכדי דווקא יהושע, דוד ושלמה הם מתקני ברכת המזון. התורה מצווה לברך "על הארץ הטובה אשר נתן לך". לפני שהארץ ניתנת לנו, אין הגיון להודות עליה לקב"ה. ולפני שמזהים את החלק "הטובה" של הארץ, אין טעם להודות לקב"ה על כך. לכן הגמרא מתארת כאן התקדמות: ברכת "הזון את הכל" מבוססת על עצם קבלת המזון מהקב"ה, זאת משה עושה כאשר הקב"ה מספק להם את המן במדבר. אך לא ניתן להודות לקב"ה על הארץ הטובה שהנחיל לאבותינו, עד שאבותינו נחלו את הארץ. לכן לכאורה חובה זו לא חלה עד כיבוש יהושע בן נון. "הארץ הטובה" מזוהה כירושלים לא לפני ימי דוד המלך, ויתכן שרק מימי שלמה.

האם יש אפשרות לברך על הארץ לפני שהארץ ניתנת לנו, בימי יהושע בן נון? האם אפשר להודות לקב"ה על ירושלים לפני שמזהים את ירושלים כמקום המרכזי להשראת השכינה, בימי דוד ושלמה? ניתן להציע שתי אפשרויות:

א. אכן, המרכיבים של ארץ ו"הארץ הטובה" (ירושלים) הם חלק מהשאיפה של התורה עוד לפני שנחלנו את נחלת אבותינו, וניתן לברך את הקב"ה עליהם מראש. כך כותב הטור:

טור אורח חיים הלכות בציעת הפת, סעודה, וברכת המזון סימן קפח

שלישית בונה ירושלים ודוד ושלמה תקנוה ... ולא למימרא שלא ברכו אותם עד שבא דוד ושלמה, דהא דריש להו כולהו מקרא, אלא הם תקנו המטבע לפי מה שניתוסף טובה לישראל. דוודאי קודם הכיבוש ובנין הארץ לא אמרו כמו אחר

הכיבוש והבניין, כמו שאין אנו אומרים מטבע שטבעו דוד ושלמה. שאנו מבקשים להחזיר המלכות ולבנות הבית, והם היו מבקשים להמשיך שלוות הארץ והמלכות והבית

ודאי ששאל המלך לא אמר "ועל ירושלים עירך" לפני שירושלים זוהתה כמקום השראת השכינה. אך אין זה אומר שהוא לא הצטווה לברך את הקב"ה בבקשה שיגלה את 'הארץ הטובה'. כמו כן, ודאי שרחבעם בן שלמה לא בירך 'ובנה ירושלים' כאשר ירושלים בנויה ועומדת. מרכיבי הברכות היו קיימים מעת שנצטוו עליהם, ועברו עיצוב עם הזמן.

אך הדבר עדיין דורש ביאור: אם הטענה היא שכבר בימי משה התחילו לברך את שלושת הברכות, והברכה שבירכו בצאתם לגלות שונה מהברכה שתיקנו יהושע דוד ושלמה, לא מובן מהי משמעות התיקון דווקא של יהושע דוד ושלמה. הטור אומר שהם אינם הראשונים שבירכו את הברכות הללו, ומצד שני הנוסח שהם תיקנו אינו הנוסח שאנו אומרים כיום. אם כך, מאיזו בחינה נכון לומר שדווקא הם תיקנו את הברכות הללו? החזון איש מבאר את הדברים:

חזון איש אורח חיים סימן כח אות ח

כתבו הראשונים ז"ל דגם קודם שנכנסו לארץ היו מברכין ברכת הארץ, וצריך לומר דלכך לא תיקן להם משה מטבע ברכת הארץ, משום שהייתה עומדת להשתנות אחר כיבוש הארץ, והיו מברכים אותה כל אחד לפי דעתו עד אחר כיבוש, שתיקן להם יהושע מטבע קבועה לכל. וכן ברכת ירושלים היו אומרים אותה קודם קידוש ירושלים. אלא שבשביל שהייתה צריכה להשתנות לא קבעה יהושע

לפי הטור והחזון איש (וכך נשמע מלשון הרשב"א) כל עם ישראל בירכו את שלושת הברכות מיד אחר מתן תורה, אך לא קבעו נוסח קבוע לברכת הארץ או ירושלים, מכיוון שידעו שברכות אלו עתידות להשתנות. יהושע היה הראשון שניסח ברכה קבועה לברך על הארץ, וכן דוד ושלמה על ירושלים. אמנם ברכות אלו עברו עיצוב מחדש לאור התקופה, אך הם היו הראשונים שקבעו נוסח קבוע.

ב. חובת ברכת המזון מן התורה התחילה רק אחרי הכניסה לארץ. אם אכן עיקר ההודאה שבפסוק היא הודאה על הארץ, מסתבר שאין להודות לקב"ה על הארץ לפני שאנו נהנים ממנה. אם כך, לפני ימי יהושע בן נון לא הייתה חובה מן התורה לברך על הארץ (ואם כך, יתכן וגם לא הייתה חובה לברך את ברכת המזון כלל. הרי התורה לא ציוותה לברך על האוכל, אלא לברך על האוכל שמקבלים מהארץ. כמובן שראוי ונכון להודות לקב"ה, ולכן משה תיקן את ברכת 'הזן'. אך לא היה בזה קיום מצוות התורה, שכן באותה עת לא הייתה חובה לברך על הארץ, וממילא יתכן ולא הייתה חובה מדאורייתא לברך ברכת המזון כלל!).

יתכן וזו הסיבה שהרמב"ם, בספר המצוות, אינו מפרט את מרכיבי הברכה, אלא רק אומר שמן התורה יש חובה לברך אחרי האכילה:

ספר המצוות לרמב"ם מצות עשה יט

והמצוה הי"ט היא שצונו לברכו יתעלה אחר כל אכילה, והוא אמרו "ואכלת ושבעת וברכת את ה'". ולשון התוספתא "ברכת המזון מן התורה שנאמר ואכלת ושבעת וברכת את ה'"

אם מרכיבי הברכה הם חובה מן התורה, לכאורה היה לרמב"ם לומר שהמצווה היא להודות על הארץ ועל המזון (ואולי גם על ירושלים). מצד שני, לכאורה המרכיבים מפורשים בפסוק! יתכן והרמב"ם סובר שאכן אין אפשרות לברך על הארץ ועל ירושלים לפני שהם בידינו לברך עליהם, ולכן הוא אינו מזכיר אותם בדבריו. הרב סולוביצ'יק מסביר כיצד הרמב"ם (והרמב"ן, שהרב סולוביצ'יק מבין שסובר כדבריו) מתעלם מהחובה להודות על הארץ, חובה שלכאורה מפורשת בפסוק:

רשימות שיעורים (רי"ד סולוביצ'יק) מסכת ברכות דף מח עמוד ב

לכאורה קשה, מדוע סוברים שאין חיוב מן התורה לברך על הארץ, והא כתיב להדיא בקרא "ואכלת ושבעת וברכת וגו' על הארץ הטובה אשר נתן לך"?

וי"ל דלשיטתם אין כוונת הפסוק "על הארץ" שצריך לברך על גוף הארץ, אלא על פירות הארץ, דהיינו לברך על המזון ההודאה אינה על אדמת הארץ, אלא על יבולה. ממילא החובה היא להודות על המזון, ולא על הארץ. כמובן שתקנת יהושע לברך על הארץ הגיונית ומסתברת, אך היא אינה חובה מן התורה. אגב, כיוון זה משתקף בתרגום יונתן:

כתר יונתן דברים פרשת עקב פרק ח פסוק י

בעת שאתם אוכלים ושבעים היו מודים ומברכים לפני יי אלהיכם על כל פירות הארץ המשובחת שיתן לכם :

ישנו קושי מסוים בשיטה זו. הגמרא מסיקה שברכת 'הטוב והמטיב' היא מדרבנן. אך אם מן התורה מברך "כל אחד כפי דעתו", הרי ששלושת הברכות הן דרבנן, ולא רק ברכת "הטוב והמטיב"!

בלשון הרמב"ן יש מקום לדון:

השגות הרמב"ן לספר המצוות לרמב"ם שורש א

וכן אמרו בברכת המזון, שהוא ודאי מן התורה: משה תיקן ברכת הזן יהושע תקן ברכת הארץ שלמה תקן בונה ירושלים. וכולן אין מטבען תורה, אבל נצטוונו מן התורה שנברך אחר אכילתנו כל אחד כפי דעתו² ... ובאו הנביאים ותקנו לנו נוסח מתוקן הלשון וצח המליצה ושנינו בו אנחנו עוד בגלות ומלכות בית דוד משיחך מהרה תחזירנה למקומה ותבנה ירושלים עיר קדשך. כי הענין תקן שלמה ובית דינו והלשון כפי הזמנים יאמר. וכן כל מה שאנחנו משבחים בו לאל יתעלה כך הוא

מדברי הרמב"ן נשמע שהתורה ציוותה להודות לקב"ה אחר האכילה, "כל אחד כפי דעתו". חז"ל ברוחב דעתם דייקו שהצורה הנכונה ביותר היא להודות על השביעה, על הארץ, ועל "הטובה" (ירושלים). אך זהו עיצוב ותקנה מאוחרים יותר. מעיקר דין התורה ניתן לברך לפי הבנתנו. כמובן שהמרכיבים מבוססים על כוונת הפסוק, אך בהחלט יתכן שעד שיהושע כבש את הארץ לא בירכו על הארץ, ועד שדוד ושלמה גילו את סגולת ירושלים לא ברכו את ברכת בניין ירושלים.

ברם, יש מקום להבין את דברי הרמב"ן אחרת: שכוונתו היא כדברי הטור, שכל אחד בירך על שלושת המרכיבים בלשונו, ובאו יהושע דוד ושלמה ותיקנו נוסח קבוע לברכות הללו.

אם כך, נראה שלפי הרמב"ם מרכיבי הברכה אינם חלק מהותי מהמצווה. לפי הרשב"א והטור המרכיבים היו קיימים מאז ומעולם, וכפי שמסביר החזון איש, הם עברו עיצובים ועדכונים בדורות שונים, ובזמן משה יהושע דוד ושלמה הם קבלו נוסח קבוע. בלשון הרמב"ן ניתן להתלבט אם כוונתו כדברי הרשב"א והטור, שאין לברכות נוסח קבוע עד שהגיעו מתקני הברכות, או שכוונתו כמה ששמע מדברי הרמב"ם.

הנודע ביהודה בפירושו על הש"ס מציע כוונה אחרת לנאמר שמה יהושע דוד ושלמה תיקנו את הברכות:

צל"ח מסכת ברכות דף כ עמוד ב

הני תלתא לא בזמן אחד ויחד נתקנו אלא בזמנים חלוקים, כמפורש שם ומן התורה כולם שייכים אהדדי. וכל זמן שלא נתקדשה ארץ ישראל ובית המקדש לא נתחייבו

וכן אור החיים הקדוש (רבי חיים בן עטר) בחידושי על הש"ס:

ראשון לציון מסכת ברכות דף מח עמוד ב

הגם שהשם יתברך אמרם יחד, כל אחת בזמנה היא, דהא לא מצו לברוכי על הארץ והם עדיין לא באו! וכן על זה הדרך. ומה שאמר השם לברך הוא כד מטי ליה מלתא דעלה מברך ליה: בימי משה דמטא להו מזונא ברכו הזן, ותקן להם משה המטבע ... מטא גם כן להו ארעא ברכו על הארץ כמו שנצטוו, וכן על זה הדרך

עד כה הנחנו שתי אפשרויות עקרוניות: שהתורה לא קבעה אף מרכיב כהכרחי (כפי שלכאורה עולה מלשון הרמב"ם), או שמאז ומעולם הזכירו את כל המרכיבים, שעברו עיבודים שונים בזמנים שונים. מהצל"ח והראשון לציון עולה אחרת: כיצד אפשר לברך על הארץ או על ירושלים לפני שזכינו בהם? הרי זהו פשט הפסוק: ה' מביאך אל ארץ טובה, וכאשר תאכל מפריה ותשבע מטובה, תודה לקב"ה עליה. לכן לכאורה לא נכון לברך על הארץ (ישראל) הטובה (ירושלים) עד שאכן זוכים בהם!

מלשונם משמע ששלושת מרכיבי הברכה הם מן התורה, אך לא הייתה יכולת לקיים את חובת ברכת המזון מן התורה עד שזכו בארץ ובירושלים. לכאורה זה אומר את ההיפך הגמור מדברי הרמב"ם: המרכיבים כל כך הכרחיים שאין אפשרות לקיים את חובת ברכת המזון מן התורה עד שזוכים בהם!

(ברם, יתכן וכוונת הראשון לציון הפוכה: תמיד ישנה חובה להודות על המזון, והברכה תלויה הקשר. בימי משה קיימו את החובה, מן התורה, לברך על המזון. בימי יהושע קיימו את המצווה, מן התורה, להוסיף לכך ברכה על הארץ.

² אנו מבארים את הרמב"ן לפי אחרונים רבים, המבינים שכוונתו היא שאין מרכיב מחייב לברכת המזון. דבר זה נשמע יותר מלשון הרמב"ם, האומר שיש חובה לברך, ונראה שבמכוון משמיט את המרכיבים של הברכות. ברם, ממשפט זה לכאורה הדבר אינו הכרחי. ניתן בהחלט לבאר שכוונתו שהמרכיבים מחויבים מן התורה, אך במקור לא הייתה חובה לברך בנוסח מסוים. בהמשך היחידה נזכיר את שיטת הרמב"ן בהקשרים נוספים, ונניח את שכתבנו בגוף היחידה. נשתדל להעיר שוב שקריאה זו אינה הכרחית, כפי שכתבנו כאן.

השאלה היא מה המוקד של הראשון לציון: האם המוקד הוא להסביר כיצד ישנה התפתחות של ברכת המזון עם הדורות, או שהוא גם מעוניין להסביר כיצד הברכות משתקפות מן הפסוקים, הממוקדים בברכה על הארץ, והמזון הוא רק אמצעי להגיע להערכה שלמה של הארץ הטובה שניתנה לנו).

לסיכום:

בספר דברים (פרק ח) משה מדבר בשבח הארץ. הוא מזכיר את שבעת המינים, לאחר מכן אומר "ארץ אשר לא במסכנות תאכל בה לחם", ומסיים "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלוך על הארץ הטובה אשר נתן לך". רבן גמליאל (ברכת פרק ו משנה ח) לומד מכאן שיש חובה לברך ברכת המזון שלמה ('שלוש ברכות') אחר אכילת שבעת המינים. חכמים, לעומתו, אומרים שאחר אכילת לחם מברכים את ברכת המזון הארוכה, ואילו על יתר שבעת המינים מברכים מעין שלוש. רש"י ורבנו יונה מבינים מכך שרק ברכת המזון הנאמרת אחר אכילת הלחם היא מן התורה. מצד שני, בגמרא (ברכות לה ע"ב) הגמרא מציעה ללמוד את חובת ברכה לפני האוכל מהחובה לברך אחרי אכילת שבעת המינים. הבה"ג לומד מכך שחובת ברכת המזון על כל שבעת המינים מן התורה. כך גם פוסקים הרמב"ן רשב"א ורא"ש. הם מסבירים שכאשר התורה מפרטת את שבעת המינים, נמצאנו למדים שיש חובת ברכת המזון על כולם. הפירוט המסוים של "ארץ אשר לא במסכנות תאכל בה לחם" מלמד על ייחודיותו של הלחם, מה שמוסיף חובה מיוחדת לברך בתוספת אריכות על לחם, יותר משאר שבעת המינים.

מרכיבי ברכת המזון

הגמרא (ברכות מח ע"ב) מזהה מרכיבים הכרחיים שונים לברכת המזון: 'ואכלת' – מכאן ברכת 'הזן'. 'על הארץ' – מכאן לברכה על הארץ, 'הטובה' – מכאן החובה לברך על ירושלים. ישנה מחלוקת אם 'אשר נתן לך' מחייב לברך את ברכת 'הטוב והמטיב', או שברכת 'הטוב והמטיב' היא תקנה מאוחרת, מדרבנן. בהמשך הסוגיה מוסבר שמשם רבנו תיקן את ברכת 'הזן', יהושע תיקן את ברכת 'על הארץ', דוד ושלמה תקנו את הברכה על ירושלים.

מהו היחס בין שתי האמירות הללו? למדנו שני כיוונים עקרוניים:

- א. רשב"א, טור, חזון איש: מאז ומעולם הייתה חובה מן התורה לברך על שלושת המרכיבים הללו, וברכות אלו עברו עיצוב בדורות השונים. משה, יהושע דוד ושלמה היו הראשונים שקבעו נוסח קבוע לזמנם.
- ב. רמב"ם, רמב"ן (לפי קריאת הרב סלוביצי'ק): חובת הברכה על הארץ נוצרה כאשר כבשו את הארץ, ולכן יהושע תיקן אותה, חובת הברכה על הירושלים נוצרה רק כאשר זכו לקבל את 'ההר הטוב הזה'. קודם לכן לא הייתה חובה לברך עליהם.

הצל"ח והראשון לציון מציינים שבהחלט יתכן שלא הייתה אפשרות לברך על הארץ, ועל ירושלים, עד ימי יהושע ודוד. הם תיקנו את הברכות במובן הזה שלא היה נכון לברך את הברכות הללו כל עוד לא זכינו להם מאת ה'.

מקרה מבחן: ברכת הפועלים

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף טז עמוד א

תניא: הפועלים שהיו עושים מלאכה אצל בעל - הבית קורין קריאת שמע ומתפללין, ואוכלין פתן ואין מברכים לפניו, אבל מברכין לאחריה שתיים, כיצד - ברכה ראשונה כתקונה, שניה - פותח בברכת הארץ וכוללין בונה ירושלים בברכת הארץ; במה דברים אמורים - בעושיין בשכרו, אבל עושיין בסעודתן או שהיה בעל הבית מיסב עמהן - מברכין כתיקונה לא נעמיק כרגע בהגדרות ההלכתיות המדויקות בהן פועלים חייבים בברכת המזון בשלמותה ומתי הם חייבים בברכה המקוצרת. נתמקד בעצם הברכה המקוצרת.

רש"י מסכת ברכות דף טז עמוד א

כוללין - שני ברכות באחת, שברכת הארץ ובנין ירושלים דומות.

פסקי רי"ד מסכת ברכות דף טז עמוד א

תניא אידך, הפועלין שהיו עושיין מלאכה אצל בעל הבית, אוכלין פיתן ומברכין לפניו ולאחריה שתי ברכות. כיצד, ברכה ראשונה כתיקנה, שנייה כולל בונה ירושלים בברכת הארץ וחותרם בברכת הארץ. פי' שברכת הארץ ובונה ירושלים דומות, אבל הטוב והמטיב אין מברכין, דביבנה תיקונה, ולא הויא דאורייתא

אם נחיד את דברי רש"י והרי"ד לאור הדברים שלמדנו לעיל: חובת ברכת הארץ נובעת מהנאמר בפסוק "וברכת את ה' אלוך על הארץ". ברכת ירושלים נובעת מהנאמר "וברכת את ה' אלוך על הארץ הטובה". כלומר, החלק הטוב של הארץ – ירושלים. אך חז"ל הבינו שהתורה דרשה ברכה גם על הארץ (מסתבר שזה נובע מכך שיבולו של ירושלים מועט יחסית לשאר הארץ). לכן בעת הצורך כוללים את שניהם יחד. הרי"ד מוסיף נקודה

נוספת: את ברכת ה'טוב והמטיב' אין צורך לתמצת, שכן ברכה זו אינה מן התורה. משמע שבאיחוד ההודאה על הארץ ועל ירושלים מקיימים את החובה מן התורה להודות "על הארץ הטובה". אמנם נכון יותר לייחד ברכה מיוחדת לכל אחד מהם, אך מן התורה אין חובה כזו. הרא"ה אומר את הדברים בצורה ברורה יותר:

חינושי הרא"ה מסכת ברכות פרק ב - היה קורא

ולאחריה שתי ברכות. כיצד? ברכה ראשונה ושניה כתקנה. וכולל בונה ירושלים בברכת הארץ. פירוש: וכיון דכי כאיל (כולל) 'בונה ירושלים' בברכת הארץ יצא, הוא הדין אפילו אמר מעין שלש יצא, אלא שהחמירו בלכתחילה בברכת הזן מפני שמשה רבנו עליו השלום תקנה

מדברי הרא"ה עולה כך: מדאורייתא ישנה חובה להודות לקב"ה על האוכל, על הארץ ובייחוד על ירושלים. אך אין חובה מן התורה לייחד שלוש ברכות נפרדות לכך. לכן במקום בו יש צורך לקצר ניתן לתמצת שתי ברכות ולחבר ביניהן. הוא ממשיך ומשליך מכך הבנה לגבי ברכת מעין שלוש: מכיוון שהתורה הקפידה פחות על ברכת שבעת המינים, בהם ניתן להסתפק באמירה תמציתית על שלושת המרכיבים הללו. יתרה מכך, הוא מחדש שמדאורייתא יוצאים ידי חובת ברכת המזון בברכת מעין שלוש, שהרי מדאורייתא אין דרישה לייחד ברכה לכל אחד מהם. כמובן שנכון יותר לייחד ברכה לכל אחד מהם, אך בדיעבד יוצא ידי חובת מצוות התורה בברכה זו. השיטה מקובצת אומר דברים דומים בביאור הסוגיה:

שיטה מקובצת מסכת ברכות דף מח עמוד ב

ברכת המזון יש לה קצת נוסח מן התורה שהוא צריך לברך על מזונו ולהזכירו ולהזכיר הארץ וירושלים דדרשינן הטוב זו בונה ירושלים אשתכח דכולהו בקרא בהדיא ואין צריך לומר בית המקדש שיבנה במהרה בימינו. הילכך ברכת המזון כולה מדאורייתא שהרי נוסחה ומטבעה דברים אלו. אבל ודאי אי אמריננה באנפא אחרינא נפיק

לכאורה הרשב"א שלמדנו לעיל מסכים עם הרא"ה. הוא אומר שמן התורה יש חובה להזכיר את שלושת המרכיבים, ומן התורה יוצאים ידי חובה בכל ניסוח, באו גדולי ישראל והגדירו את הניסוחים הנכונים. מזכיר גם שבתחילת היחידה למדנו שלפי הרשב"א גם ברכת מעין שלוש היא מן התורה. סביר שהרשב"א יסכים שבדיעבד האומר מעין שלוש במקום ברכת המזון יוצא ידי חובה, למרות שהדברים אינם מפורשים בדבריו. בהמשך נשוב ונעיין בשאלה זו.

האם רש"י והרי"ד מסכימים לדברי הרא"ה? ראשית, בתחילת היחידה למדנו שרש"י סובר שלפי חכמים ברכת מעין שלוש על שבעת המינים אינה מן התורה. מדברי הרא"ה משמע שכן (ברם יש מקום לדחות את הקשר הזה: יתכן וניתן לצאת ידי חובת ברכת המזון מן התורה בברכת מעין שלוש, אך אין חובה לברך את ברכת מעין שלוש על שבעת המינים). בנוסף, רש"י והרא"ה אומרים שההצדקה לחבר את ברכות הארץ וירושלים נובעת מהקשר ביניהן. קצת משמע שאין הצדקה לחבר את ברכת 'הזן' לברכות האחרות, ולא ניתן לצאת ידי חובה ללא ייחוד ברכה מיוחדת לברכה הראשונה. ברם, יתכן ואין זו כוונתם. יתכן וכוונתם היא שכאשר יש דוחק, נחבר את הברכות הקשורות זו לזו. במצב של יותר דוחק, היינו מחברים גם את הברכה הראשונה, ולמעשה היינו מברכים ברכה אחת מעין שלושת הברכות. כלומר, יתכן שרש"י והרי"ד מסכימים לרא"ה, אך אין בזה הכרח.

מי שודאי חולק על כל אלה הם בעלי התוספות:

תוספות מסכת ברכות דף טז עמוד א

וחותם בברכת הארץ - אף על גב דמדאורייתא הם. יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה הואיל וטרודים במלאכת בעל הבית

תוספות הרא"ש מסכת ברכות דף טז עמוד א

וחותם בברכת הארץ וכולל בונה ירושלים באמצע. יש כח ביד חכמים לתקן ולקצר הברכות לפועלים כדי שישכרום בעלי בתים

לפני שנעמיק בהשלכת דבריהם לענייננו, חשוב לעצור ולהשתומם מהדברים. משום ביטול מלאכת בעל הבית, חז"ל מקצרים את ברכת המזון ועוקרים מצווה מן התורה! כמה צריכים להיזהר בממון חברינו! מישהו משלם על הזמן הזה, ולכן הקב"ה (דרך חז"ל) מוותר על המצווה שלו ובלבד שהפועלים יעמדו במשימתם ובעל הבית יקבל את מלוא התמורה עליה הוא שילם. כמה אנו צריכים להיזהר לעשות את מלאכתנו נאמנה ולתת לבעל הבית את מלוא התמורה שהוא שילם עליה.

נשוב לדון במשמעות לסוגייתנו: לכאורה לפי רש"י הרי"ד והרא"ה הפועל יוצא ידי חובת ברכת המזון מן התורה בברכתו. אך לפי בעלי התוספות והרא"ש עולה שלא יוצאים ידי חובת התורה. אילו הפועל היה מקיים את

המצווה מן התורה, האמירה הייתה צריכה להיות שחז"ל תיקנו את הברכות הארוכות לכולם, והשאירו בידם את הכוח לקבוע שמקיימים את מצוות התורה בברכה מקוצרת. אך בעלי התוספות והרא"ש אומרים שחכמים עקרו דבר מן התורה, כלומר, ביטלו קיום של מצוות התורה. מדבריהם עולה שחלוקת שלושת המרכיבים לשלוש ברכות היא חובה מן התורה.

למדנו לעיל את שיטת הרמב"ם (והרמב"ן). הכסף משנה מסביר את הדין של הפועלים בהתאם לנשמע מדבריהם בספר המצוות:

כסף משנה הלכות ברכות פרק ב הלכה ב

כתבו התוספות "וחותם בברכת הארץ, אף על גב דמדאורייתא הם, יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה, הואיל וטרודים במלאכת בעל הבית", ואין צורך לזה, שאין מניין הברכות שאחר המזון מן התורה, כנראה מדברי הרמב"ן ז"ל, גם רבינו כתב בספר המצוות שלו "והמצוה י"ט שצונו לברכו אחר האכילה", ולא הזכיר מניין הברכות. ולדעתם ז"ל הנך קראי דמייתי בגמרא ללמד על כל ברכה וברכה אסמכתא בעלמא נינהו

הכסף משנה מסביר שלפי הרמב"ם והרמב"ן מעיקר דין התורה אין שום מרכיב הכרחי לברכת המזון.³ מלשון הרא"ה משמע שיש חובה מן התורה להזכיר את שלושת המרכיבים. חידושו הוא שאין חובה מן התורה לייחד ברכה לכל אחד מהם. לפי הרמב"ם אין חובה מן התורה להזכיר שום דבר מסוים, אלא רק לברך את ה'. כל הנושאים והניסוחים הם הגדרות דרבנן לדין התורה. לפי הרמב"ן, כאמור, יש מקום להתלבט אם כוונתו כדברי הרמב"ם, שגם המרכיבים אינם מן התורה, או כדברי הרא"ה, שהמרכיבים הם מן התורה, ורק מספר הברכות גמיש יותר. הלחם משנה מקשה על כך:

לחם משנה הלכות ברכות פרק ב הלכה ב

קשה, כשנעלם ולא ידע אם בירך ברכת המזון שחוזר ומברך, כדכתב רבינו ז"ל בסוף פרק זה, למה חוזר ומברך הכל, לא היה לו לברך אלא ברכת הזן לחודיה דהיא מדאורייתא!

הכלל הקבוע הוא שספק ברכות להקל. אם אדם שכח אם בירך לפני אכילתו, עדיף להימנע מברכה, ולא לעבור על איסור ברכה לבטלה. אך חובת ברכת המזון היא מן התורה. ספק דאורייתא לחומרה, ולכן מי שמסתפק אם בירך ברכת המזון חייב לברך. אך מה עליו לברך? אם מן התורה החובה היא לברך ברכה אחת בלבד, לכאורה אין הצדקה להתיר לו לברך את כל הברכות כולן!⁴ הלחם משנה מציע תירוץ שנשמע די פרווה:

ואולי יש לתרץ לדעתו ז"ל דכיוון דיש להם אסמכתא בקרא רצו להחמיר בהם קצת

יש בסיס לדין בפסוק, ולכן היה מקום להחמיר בו. רמת חוסר השכנוע של הלחם משנה מהתירוץ הזה ניכרת. לכן הוא מציע שגם הרמב"ם מסכים עם בעלי התוספות:

אבל לי נראה כדברי התוספות, דזוודאי כל הברכות הם מן התורה, אבל המטבע שלהם לא הוי מן התורה. ומה שלא הזכיר רבינו ז"ל במניין המצוות מנין הברכות הוא מפני שאין דעתו למנות אלא מצוות, ובין שתהיה ברכה אחת או ארבע ברכות מצוה אחת היא ואתו משה ויהושע דוד ושלמה ותקנוה בנוסח זה, ולהכי בברכת המזון חוזר ומברך דהכל הוו מן התורה. ומי"מ ברכת הטוב והמטיב נראה לי לכאורה דאינו חוזר ומברך כיון שהיא מדרבנן, אבל צ"ע

הלחם משנה אומר שגם הרמב"ם מסכים שיש חובה מן התורה לברך את שלושת הברכות, כשיטת בעלי התוספות. יש להעיר שתי הערות על הדברים:

א. הלחם משנה עצמו נשאר בצ"ע אם חוזרים ומברכים את ברכת "הטוב והמטיב", שמוסכם שאיננה חובה מן התורה. נראה שניטיתו היא שלא לברך אותה, אך עצם הבעיה נשארת: אין בהירות ביחס בין החובה היסודית, מן התורה לבין התוספות מדרבנן (בין אם התוספות הן שתי הברכות הנוספות ובין

³ ראוי לציין את דברי הכסף משנה במקום אחר:

כסף משנה הלכות ברכות פרק ב הלכה א

כתב הרמב"ן ז"ל בהשגות שאין מטבע לברכת המזון מן התורה אבל נצטוינו מן התורה לברך אחר אכילתנו כל אחד כפי דעתו וכיוצא בזה כתבו הרא"ש והרשב"א ז"ל בפרק שלשה שאכלו:

הכסף משנה מסיים באמירה שהרשב"א מסכים לדברי הרמב"ן. לכאורה כאן משמע יותר כמו שכתבנו בהערת השוליים לעיל, שהכוונה היא רק שבמקור לא הייתה חובה לברך שלוש ברכות, אך המרכיבים השונים מחויבים מן התורה. ברם, מחיבור דברי הכסף משנה לדברי הרמב"ם שהבאנו לעיל משמע יותר כהבנה המובאת בגוף היחידה.

⁴ בהמשך להערה הקודמת: גם אם יש מקום להבין את דברי הכסף משנה אחרת, ודאי שהלחם משנה הבין שהכסף משנה סובר שלפי הרמב"ם והרמב"ן מרכיבי ברכת המזון אינם מחויבים מן התורה.

אם התוספת היא ברכת 'הטוב והמטיב'. יש לבחון אם ניתן לתרץ את הקושיה באופן שתתן מענה הן לתוספות והן לרמב"ם.

ב. ניתן להסביר שכאשר הרמב"ם מנה את המצוות הוא דיבר על המצווה, שהיא לברך אחר האכילה, ופירוט הברכות כתוב בהלכות, למרות שגם פרטים אלו מחויבים מן התורה, כפי שמסביר הלחם משנה. אך הרמב"ם כותב בפירוש שהחובה היא לברך "כל אחד כפי דעתו". בכל מקרה הקושיה של הלחם משנה דורשת מענה לשיטת הרמב"ם. מצד שני, ציינו לעיל שניתן להבין שכוונת הרמב"ם היא שהמרכיבים הם מן התורה, ורק הנוסח אינו מן התורה.

מרכבת המשנה אומר שאכן, מכיוון שיש מצווה לפרט את שלושת המרכיבים, מי שאינו בטוח אם הזכירם צריך לברך את ברכת המזון, וממילא יברך ברכה מיוחדת לכל אחד. אך אין הכי נמי: מי שמברך ברכת המזון מספק לא יברך את ברכת הטוב והמטיב:

מרכבת המשנה (חעלמא) הלכות ברכות פרק ב הלכה ב

וכולל בה בונה ירושלים. עיין לח"מ. והנכון דכיון שירושלים הוא חלק מהארץ משו"ה אם כוללו יצא דבר תורה אף על גב דלכתחלה מצוה לפורטו ובפועלים חשיב כדיעבד. ומשו"ה לכתחלה המסופק אם בירך חוזר ומברך ג' ברכות שהן דין תורה שהרי לכתחלה דין תורה שצריך לפרט משא"כ ברכת הטוב שהוא מדברי סופרים ספק ברכות מדברי סופרים להקל משום לא תשא.

כפי שלמדנו לעיל, הרב סולוביצ'יק מבין שהרמב"ם והרמב"ן סבורים שאין חובה מן התורה להזכיר אף אחד מן המרכיבים. עיקר יסודו של הרב סולוביצ'יק הוא שאמנם מן התורה ניתן לצאת ידי חובת ברכת המזון בברכה אחת לפי הבנת המברך, אך אחרי שחז"ל תיקנו את שלושת הברכות, יש קיום מצוות עשה דאורייתא "וברכת" כאשר מברכים את שלושתן. זאת לעומת "הטוב והמטיב", שברכתה איננה מקיימת את מצוות "וברכת", אלא את התקנה דרבנן לצרף את הברכה הזאת לברכת המזון:

רשימות שיעורים (רי"ד סולוביצ'יק) מסכת ברכות דף מח עמוד ב

ונראה דלשיטת הרמב"ם והרמב"ן יש חילוק בין עצם חלות דין ברכת הארץ ובונה ירושלים לבין חלות דין ברכת הטוב והמטיב, דאף על פי שכולן הן מדרבנן, אך ברכת הארץ ובונה ירושלים שאני דנתקנו כחלק מעיקר החפצא של ברכת המזון, ואף על פי שאין בהן חיוב דאורייתא מתקיים בהן קיום דאורייתא של ברכת המזון. והטעם בזה הוא דאף על פי שעיקר חיוב של ברכת המזון מן התורה הוא לברך ברכה אחת על המזון, מכל מקום כל מה שמוסיף להודות מצטרף לחפצא של ברכת המזון וחל ביה קיום ברכת המזון מן התורה, וכדמבואר מדברי הרמב"ם בספר המצות "אבל נצטוונו מן התורה שנברך אחר אכילתנו כל אחד כפי דעתו", ולפיכך חל קיום דאורייתא בברכת הארץ ובונה ירושלים, דרבנן תיקנו הודאה דברכת הארץ וירושלים כחלק מעצם החפצא דברכת המזון. מה שאין כן ברכת הטוב והמטיב נתקנה כחפצא של ברכה בפני עצמה הנאמרת אחרי ברכת המזון

הרמב"ם אומר שהחובה מן התורה היא לברך "כפי דעתנו". נניח שברכה מינימלית תהיה באורך של עשר מילים. אדם מבקש לברך ברכה של מאתיים מילים. האם נאמר שמאה התשעים הנוספות הן דרבנן? ודאי שלא. כל מאתיים המילים הן קיום דאורייתא של מצוות "וברכת". הרב סולוביצ'יק אומר שבאותו האופן, שלושת הברכות הן קיום דאורייתא של "וברכת".

וכן מבואר להדיא בדברי הרמב"ם (פ"א מהל' ברכות הל' ט"ז - י"ז) וז"ל "כל העונה אמן אחר ברכותיו הרי זה מגונה, והעונה אחר ברכה שהיא סוף ברכות אחרונות הרי זה משובח כגון אחר בונה ירושלים בברכת המזון ואחר ברכה אחרונה של קריאת שמע של ערבית וכן בסוף כל ברכה שהיא סוף ברכות אחרונות עונה בה אמן אחר עצמו. ולמה יענה אמן אחר בונה ירושלים, והרי אחריה ברכת הטוב והמטיב? מפני שברכה זו בימי חכמי משנה תקנוה וכאילו היא תוספת, אבל סוף עיקר הברכות של ברכת המזון היא בונה ירושלים" עכ"ל. ומבואר שברכת הטוב והמטיב היא תוספת ברכה בפני עצמה ואינה חלק של ברכת המזון. ואילו בונה ירושלים מהווה סוף הברכות של ברכת המזון, דרבנן תיקנוה כחלק מקיום מצות ברכת המזון דאורייתא.

ולפי זה נראה ליישב את מה שהקשנו בשיטת הרמב"ם, דבגמרא משמע דרק ברכת הטוב והמטיב היא ברכה מדרבנן, די"ל דהרמב"ם סובר דאף על פי דברכת הארץ ובונה ירושלים נמי הן ברכות שנתקנו מדרבנן, מכל מקום חל בהן חלות קיום דברכת המזון דאורייתא ורק חיובן הוא מדרבנן. ולשיטתו הא דנאמר בגמ' (דף מו א) דרק ברכת הטוב והמטיב היא דרבנן הכוונה היא דברכת הטוב והמטיב היא חפצא של ברכה בפני עצמה דלית בה קיום ברכת המזון מדאורייתא, מה שאין כן ברכות הארץ ובונה ירושלים אף על פי שחיובן גם כן מדרבנן חל בהן קיום ברכת המזון דאורייתא, דנתקנו כחלק מברכת המזון.

ובדרך זו נמי מיושב הדין דפועלים מברכין ברכת הארץ ובונה ירושלים ואף על פי דלשיטת הרמב"ם ברכות אלו הן מדרבנן, וקשה דאמרין בגמ' (דף מו א) שהפועלים עוקרים ברכת הטוב והמטיב משום שהיא רק מדרבנן, ואם כן מדוע

הפועלים מברכים ברכת הארץ ובונה ירושלים דהויין נמי מדרבנן? וי"ל דשאני ברכת הארץ ובונה ירושלים שנתקנו כחלק מעיקר החפצא של ברכת המזון, וחל בהן קיום דאורייתא של ברכת המזון, ומשום הכי פועלים מברכין אותן כמו דמברכין ברכת הזן דהויא מדאורייתא. מה שאין כן ברכת הטוב והמטיב דאינה חלק מקיום ברכה מ"ז דהויא חפצא של ברכה בפני עצמה מדרבנן, ומשו"ה פועלים עוקרים אותה.

אחרי שחז"ל הגדירו שקיום מצוות "וברכת" מן התורה היא על ידי הזכרת שלושת המרכיבים הללו, גם הפועלים המברכים ברכה מקוצרת מזכירים את שלושתם, ויש בכך קיום החובה מן התורה. זאת לעומת 'הטוב והמטיב' שאינו קיום דאורייתא של מצוות "וברכת".

ומיושב נמי בכך מה שהקשנו בשיטת הרמב"ם דפסק (פ"ב מהל' ברכות הי"ד) דבנסתפק אם בריך ברכה מ"ז דחוזר ומברך את כל ג' הברכות, וצ"ע דלכאורה מספק היה צריך לחזור ולברך רק את ברכת הזן שחיובה מן התורה. וי"ל דמכיון שברכת הארץ ובונה ירושלים נתקנו כחלק מקיום דברכת המזון מן התורה, משום הכי במקום שנסתפק אם בריך דמסופק אם קיים מצוות ברכת המזון מן התורה או לא צריך לחזור ולברך את כל ג' הברכות

אחרי שחכמים הגדירו את קיום מצוות "וברכת" כהזכרת שלושת המרכיבים הללו, יש קיום מצוות התורה בשלושתן. לכן הפועלים אינם משמיטים אף אחד מהם (אלא מקצרים אותם), אך הם משמיטים את ברכת 'הטוב והמטיב'. וכן מי ששכח אם בריך מקיים את מצוות התורה בברכת שלושתן.

לסיכום:

במסכת ברכות (דף טז ע"א) מובאת ברייתא האומרת שפועלים, שבעל הבית משלם על זמנם, מקצרים את ברכת המזון שלהם, בכדי שברכת המזון שלהם לא תהיה על חשבונם. הברכה המקוצרת היא ברכת 'הזן', ולאחר מכן ברכה אחת הכוללת את ברכת הארץ וברכה על ירושלים.

רש"י ורבנו יונה מסבירים שניתן לחבר את הברכות הללו מכיוון ששתייהן ברכות 'על הארץ (כולה) הטובה (ירושלים בפרט)'. הרא"ה מסביר שמצד הדין ניתן לברך ולהזכיר את שלושת המאפיינים בברכה אחת, אך חז"ל לא רצו לקצר את ברכת הפועלים עד כדי כך. לכאורה דבריו מתאימים לדברי הרשב"א שלמדנו לעיל, שיש חובה מן התורה להזכיר את שלושת המרכיבים בברכת המזון (והרשב"א אף סובר שברכת מעין שלוש היא מן התורה), ורק בדורות מאוחרים יותר תיקנו נוסח מסוים. במקום צורך נראה שאפשר לשוב להלכה המקורית, המאפשרת להזכיר את המרכיבים בניסוחים אחרים ואף בלא חלוקת ברכות. ברם, מרש"י ורבנו יונה משמע שניתן לחבר את הארץ וירושלים, אך אין אפשרות לחבר גם את ברכת 'הזן'. ברם, יתכן וכוונתם שבחירת חז"ל לחבר את הברכות הללו נובעת מהדמיון ביניהם, אך אילו הצורך היה גדול יותר היינו יכולים לחבר את כולם לברכה אחת מעין שלושת הברכות.

בעלי התוספות (והרא"ש) חולקים על כך מפורשות, באמרם שעקרונות לא יוצאים ידי חובה מן התורה בברכה זו, אך חכמים בוחרים לעקור את החובה מן התורה מפני הפסדו של בעל הבית.

חשוב לשים לב למוסר הגדול: חכמים כל כך זהירים בזמן העבודה של בעל הבית, עד כדי עקירת חובה מן התורה בכדי להציל חמש דקות עבודה שהוא משלם עליה. קל וחומר לנו, שאם אנו נשכרים על ידי אחרים, עלינו להקפיד לתת להם את התמורה בצורה המיטבית.

לפי ההבנה שהרמב"ם והרמב"ן סוברים שאין מאפיינים מסוימים שחייבים להזכיר בברכת המזון, הכסף משנה מסביר שאין פלא בכך שניתן לקצר את ברכת הפועלים (ברם, גם אם נבים שהמרכיבים הכרחיים אך אין ניסוח הכרחי, אין צורך לעקור את דברי התורה בכדי להגיע לכך).

הלחם משנה מקשה על הכסף משנה: מי שאינו בטוח אם בריך את ברכת המזון חייב לברך שנית. אם באמת אין מרכיבים הכרחיים מן התורה, מדוע שיברך את כל הברכות כולן, הרי דיו שיברך את ברכת הזן ובכך יצא מספק דאורייתא! הוא מציע שאולי הבסיס בפסוק למרכיבים הללו הניע אותנו להחמיר בהם.

למעשה הלחם משנה מעדיף לפרש שגם הרמב"ם סובר שמן התורה יש לברך שלוש ברכות, אך העדיף לא להיכנס לפרטים הללו בספר המצוות.

מרכבת המשנה אומר שאכן מן התורה יש להזכיר את שלושת המרכיבים, ולכן כל עוד חתם רק את ברכת 'הזן', הוא עדיין בספק דאורייתא אם עליו להזכיר את הארץ, וכן ירושלים. אך מעת שבירך את אלו יצא מספק דאורייתא, ואסור לו לברך את ברכת 'הטוב והמטיב'.

הרב סולוביצ'יק הולך בדרכו של הכסף משנה, ומיישב את כל הקושיות על הרמב"ם והרמב"ן. הוא מסביר שאמנם מן התורה ניתן לצאת ידי חובת ברכת המזון בברכה אחת לפי הבנת המברך, אך אחרי שחז"ל תיקנו את שלושת הברכות, יש קיום מצוות עשה דאורייתא "וברכת" כאשר מברכים את שלושתן. אחרי שחכמים הגדירו את קיום מצוות "וברכת" כהזכרת שלושת המרכיבים הללו, יש קיום מצוות התורה בשלושתן. לכן הפועלים אינם משמיטים אף אחד מהם (אלא מקצרים אותם), אך הם משמיטים את ברכת 'הטוב והמטיב'. וכן מי ששכח אם בריך מקיים את מצוות התורה בברכת שלושתן.

מקרה מבחן נוסף: צירוף ברכת המזון על ידי מספר אנשים

באמצע הדין בשאלה אם ברכת 'הטוב והמטיב' היא חלק מברכת המזון דאורייתא, הגמרא מביאה סתירה בין שתי ברייתות עלומות:

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף מו עמוד א

תני חדא: ברכת המזון שנים ושלשה: ותניא אידך: שלשה וארבעה. סברוה, דכולי עלמא הטוב והמטיב לאו דאורייתא היא

הגאונים והראשונים התקשו מאוד בפירוש הברייתא והגמרא (ולכן גם אנו השמטנו את השקלא וטריא הקשה בהמשך). הרי"ף מציע פירוש שהתקבל להלכה:

רי"ף מסכת ברכות דף לד עמוד א

והכין פירושה: שנים ושלשה שאכלו, ואין אחד מהן יודע לברך ברכת המזון כולה, אלא אחד יודע ברכה ראשונה, והשני יודע השניה והשלישית, ואינו יודע הברכה הראשונה. או שאחד יודע לברך ברכה ראשונה, ואחד יודע לברך ברכה שניה, ואחד יודע לברך ברכה שלישית – חייבין בברכת המזון, לפי שאפשר לברך כל אחד ואחד מהן ברכה אחת שהוא יודע, ונמצאת ברכת המזון עולה משנים מהן או משלשתן

השולחן ערוך פוסק את דבריו:

שולחן ערוך אורח חיים סימן קצד סעיף ג

ג' שאכלו כאחד ואין אחד מהם יודע כל ברכת המזון, אלא אחד יודע ברכה ראשונה ואחד השנייה ואחד השלישית, חייבים בזימון וכל אחד יברך הברכה שיודע, ואף על פי שאין בהם מי שיודע ברכה רביעית אין בכך כלום; אבל לחצאין אין לברך, אם האחד אינו יודע כי אם חצי הברכה, שאין ברכה אחת מתחלקת לשתיים.

ניח שיש רק שניים שיודעים את שתי הברכות הראשונות, בלבד. משמע מן הדברים שאין אפשרות לברך את שתי הברכות הללו בלבד. המגן אברהם רואה מכך ראייה לשיטת התוספות:

מגן אברהם סימן קצד ס"ק ג

משמע בגמרא וברי"ף דאם אין שם מי שיודע אלא ברכה אחת לא יברך כלום, דמעכבות זו את זו. ומוכח מכאן דמנין ג' ברכות מדאורייתא, דאי סלקא דעתך מדאורייתא רק הזן, אם כן לימא 'הזן' בלחוד! וכי בשביל שאינו יודע דרבנן לא יאמר דאורייתא?

אדם שאינו יודע לברך ואין לו דרך ללמוד פטור מן הברכה, שהרי מה הוא אומר לעשות? ומה דינו של אדם שמכיר רק את הברכה הראשונה? האם יש ערך לברך אותה בלבד? מן הרי"ף והשולחן ערוך משמע שלא. לכאורה מוכח כשיטת בעלי התוספות, שהרי אם יש קיום דאורייתא של מצוות "וברכת" בברכה הראשונה, למה שנמנע ממנו מקיום המצווה הזאת? אבן העזר חולק על המגן אברהם. נתמקד בשתי ראיות שהוא מביא לדבריו:

אבן העזר אורח חיים סימן קצד סעיף ג

וכל דבריו תמוהין בעיני ... מוכח מדק"ל בפועלים דמברכין רק שתי ברכות, וכתבו התוספות דבשב ואל תעשה יש כח לחכמים לעקור דברי תורה כו', ואי מעכבות זו את זו לא מהני כלום בברכתן שתי הברכות, אלא ודאי דאין מעכבות זו את זו:

וראייה ברורה לזה, דהא במנחות דף כ"ז [ע"א] חשיב מילי טובי דמעכבות זו את זו, ובכולן בעי שם קרא למילף מיניה דמעכבות זו את זו, וכן אמר שם דף כ"ח [ע"א] בשבעה קני מנורה, וכן ד' פרשיות בתפילין מעכבות זו את זו, משום דכתיב 'והיו' בהווייתן יהיה, ואתיא לעיכובא ע"ש, הרי מבורר כל הני דחשיב שם הסברא היה דלא יהא מעכבות זו את זו, אי לאו דרבינהו מקראי. וכן ד' פרשיות בתפילין היה הסברא דאין מעכבות זו את זו, והיכא דלית ליה רק ג' פרשיות מניחין ליה אי לאו דכתיב והיו, א"כ בברכת המזון דלית לן לימוד מקרא וגם לא תנינהו בשום דוכתא, מהיכי תיתי לן לומר דמעכבות זו את זו?

הראיה הראשונה נגד המגן אברהם הוא מהתוספות שלנו! בעלי התוספות אומרים שחז"ל עוקרים את דין התורה. אבל, שואל אבן העזר, גם אחרי שעקרנו את החיוב לברך את שלושת הברכות, מה הערך של שתי הברכות של הפועלים? ממילא מסיק אבן העזר כך: כשם שכאשר יש הגבלה של זמן חז"ל פוטרים את הפועל מחיוב תורה של שלוש ברכות, ובכל זאת מורים לו לברך שתי ברכות, הוא הדין לאדם שיש לו הגבלה בכך שמכיר שתי ברכות בלבד, ודאי שיש ערך לברך את שתי הברכות הללו!

הראיה השנייה היא עקרונית יותר. במצווה בעלת מספר מרכיבים, האם הנחת העבודה היא שהמרכיבים השונים מעכבים זה את זה? כלומר, אם יש אפשרות לעמוד בחלק מהמרכיבים בלבד, האם יש ערך לקיום המצווה ללא המרכיבים האחרים? במסכת מנחות ישנו פירוט של דוגמאות רבות למצוות שכאלה, ובכל פעם שישנה קביעה שהמרכיבים מעכבים זה את זה, הגמרא מביאה לימוד מפסוק להוכיח את זה. במקרה של ברכת המזון לא הובאה ראיה או לימוד, אם כך עלינו להניח שמרכיבי ברכת המזון אינם מעכבים אלו את אלו!

ואם יש ספק, המגן אברהם אומר שספק ברכות לחומרה. גם את זה דוחה אבן העזר:

ותימה על המגן אברהם שכתב דאזלין לחומרא בספק ברכות, דהא מבואר בסימן קפ"ד [סעיף ד] דספק בברכת המזון חייב לברך מהספק. והכא נמי, אפילו אי מספקא לך, מנא לך למפטר נפשן מחיוב ברכת המזון דאורייתא, דשמא אין מעכבות זה את זה וצריך לברך כל מה שיכול הן ברכה אחת או שתיים!

כלומר, גם אם אין לנו וודאות שאבן העזר צודק, אין הצדקה להימנע מלברך את ברכת המזון באופן חלקי, שהרי יתכן ומוטלת עליו חובה מן התורה לברך את הברכות שהוא יודע! הנודע ביהודה בפירושו על השולחן ערוך דוחה את ראיותיו של אבן העזר:

דגול מרבבה אורח חיים סימן קצד סעיף ג

אין כאן הוכחה דשלש ברכות ממש הם דאורייתא, ודי אם נימא דמעין שלש הוא דאורייתא. ולכן נראה לעני"ד להגיה במגן אברהם, וכצ"ל, דעניין שלש ברכות מדאורייתא. ובזה נסתלקו כל השגות של אבן העזר, שהקשה מפועלים. וגם בזה מיושב שלא חישב ברכת המזון בפרק הקומץ בין שאר דברים שמעכבים זה את זה

הנודע ביהודה אומר שמן התורה שלושת הנושאים, מזון, ארץ וירושלים, מעכבים אלו את אלו. הוא אומר שכך ניתן לדחות את שתי ראיותיו של אבן העזר: אמנם אנו מוותרים לפועלים על ברכה נפרדת על ירושלים, אך אם לא יזכירו את ירושלים בברכתם אין ערך לברכה כלל. הוא אומר שכך גם ניתן לדחות את הראיה ממנחות. אילו החובה מן התורה הייתה לברך שלוש ברכות בדווקא, היה צורך במקור שהברכות מעכבות אלו את אלו. אך מכיוון שמדובר בברכה המזכירה את שלושת העניינים, אין צורך בלימוד מיוחד. כל ברכה שאינה מזכירה את שלושתם אינה ברכת המזון!

אך נשוב לדברי בעלי התוספות. הם אומרים שחז"ל עוקרים את חובת התורה בכך שמאפשרים לפועלים לברך שתי ברכות בלבד, למרות שהם מזכירים את שלושת המרכיבים. אם נלביש את דברי הנודע ביהודה על דבריהם, יצא כך: מן התורה יש חובה לברך שלוש ברכות על שלושה עניינים. אך הברכות אינן מעכבות אלו את אלו, במובן הזה שיש קיום מצוות "וברכת" גם אם לא מברכים שלוש ברכות נפרדות. כך שהפועלים מקיימים מצווה דאורייתא של "וברכת", למרות שאינם מקיימים את המצווה כדרך שהתורה אמרה, ובלבד שיזכירו את שלושת העניינים בברכתם, אחרת אין זו ברכת המזון כלל. כלומר, גם בעלי התוספות מתכוונים שחז"ל מוותרים על קיום המצווה כתקנה, אך אינם בהכרח מתכוונים שיש בכך ביטול של מצוות "וברכת"!
(נחשוב על המשמעות לעניין המברך ברכת מעין שלוש אחרי אכילת לחם: לפי בעלי התוספות אין בכך קיום של ציווי התורה, מכיוון שאינו מייחד ברכה נפרדת לכל אחד. מצד שני, יש בכך קיום מצוות "וברכת". יתכן וגם בעלי התוספות יסכימו שבדיעבד יוצא ידי חובת ברכת המזון, למרות שביטל את האופן בו התורה ציוותה לקיים את המצווה).

לסיכום:

תוך כדי דיון, הגמרא (מסכת ברכות דף מו ע"א) מזכירה ברייתא האומרת שברכת המזון שניים ושלושה, או שלושה וארבעה. פירושים רבים ומורכבים נאמרו למשפט עלום זה. הרי"ף מסביר ששניים או שלושה אנשים יכולים לברך כל אחד ברכה אחרת מברכת המזון עבור השומעים, והשומעים יצאו ידי חובתם בצירוף הברכות השונות. השולחן ערוך (אורח חיים סימן קצד) פוסק כדבריו. המגן אברהם (שם) מבין שיש מכך ראיה נגד שיטת הרמב"ם: נניח שרק אדם אחד יודע את ברכת 'הזן'. וזהו. משמע שאין ערך בכך שהוא יברך אותה עבור כולם. מדוע? הרי מן התורה הם מקיימים את המצווה! נראה שאכן חובת מרכיבי ברכת המזון היא מן התורה.

אבן העזר דוחה את דבריו. הוא מביא את התוספות של הפועלים: אם אין ערך בברכת שתי ברכות, מדוע חז"ל מורים לפועלים לברך שתי ברכות? על כרחנו שאם באמת אין אפשרות אחרת יש ערך למספר ברכות קטן יותר.

לאחר מכן הוא מעמיק מבחינה עקרונית יותר: האם יש ערך בכך שמקיימים חלק ממצווה ולא מקיימים את כל מרכיביה? כאשר הסוגיה במסכת מנחות דנה בכך, היא טורחת להוכיח המרכיבים מעכבים בכל פעם. משמע שללא הראיות הללו ההנחה היא שהמרכיבים אינם מעכבים זה את זה.

הנודע ביהודה דוחה את ראיותיו ואומר שהוא רק הוכיח שאין חובה לייחד ברכה לכל מרכיב, אך אין בכדי ראיותיו להוכיח שאין חובה להזכיר את שלושת המרכיבים. בכדי לומר שיש להזכיר את שלושת המרכיבים אין צורך בפסוק ולימוד מיוחד. בהנחה שיש לנו ספק כמי לפסוק, שאלה מעניינת היא כיצד להכריע בספק הזה: המגן אברהם יאמר שיש ספק ברכות לקולא, וספק אם מקיים את מצוות התורה אם מברך, ולכן אין לברך. אבן העזר אומר להיפך: ודאי שהוא חייב בברכת המזון, ולכן עליו לעשות כל שבידיו בכדי לקיים את חובתו. יתכן וברכה אחת מקיימת את המצווה, ולכן חובתו לברך אותה.

תוך כדי הדברים עלו שאלות רבות על היחס בין ברכת המזון ומעין שלוש. נעמיק בכך כעת:

יציאה ידי חובת ברכת המזון בברכת מעין שלוש

האם ניתן לצאת ידי חובת ברכת המזון בברכת מעין שלוש?
נעבור על מה שכבר ידוע לנו:

האם ברכת מעין שלוש היא דאורייתא? לפי רש"י ורבנו יונה – לא, לפי הרא"ש והרשב"א כן. אך לכאורה אין מכך ראייה הכרחית לענייננו: הם עוסקים בשאלה אם יש חובה מן התורה לברך אחרי אכילת שבעת המינים. זה לא אומר לנו בצורה מוחלטת אם הברכה מעין שלוש מוציאה ידי חובת ברכת המזון מן התורה. ברם, כפי שלמדנו, הרשב"א כותב שמן התורה ישנה חובה לברך ברכות שונות על לחם ועל יתר שבעת המינים. לכאורה מכך משמע שאם מברך את ברכת 'מעין שלוש' במקום ברכת המזון אינו יוצא ידי חובה. אך גם תליה זו אינה הכרחית. בהמשך למדנו שהרשב"א אומר שמדין התורה ניתן לצאת ידי חובת ברכת המזון בכל אופן בו מזכיר את שלושת המרכיבים, באו גדולי ישראל ותיקנו את נוסחי הברכות. אם כך, יתכן ובדיעבד ניתן לצאת ידי חובת ברכת המזון מן התורה באמירת 'מעין שלוש', שאף היא קיום של מצוות התורה.

הרמב"ם והרמב"ן (בהבנת הכסף משנה והרב סלוביצ'יק) אומרים שמן התורה ניתן לברך את ברכת המזון לפי הבנת המברך, ואפילו אין דרישה מן התורה להזכיר את המזון, הארץ וירושלים. לכאורה לשיטתם כל ברכה שהיא מוציאה ידי חובה מן התורה. אך גם בכך אין הכרח. פעמים שהתורה מצווה את הדין הבסיסי, ומוסרת לחכמים את הגדרת האופן הנכון ליציאה ידי חובה, ואחרי שחכמים מגדירים את האופן הנכון, מעתה מי שאינו מקיים את המצווה כדרך שהגדירו חכמים אינו יוצא ידי חובה. כך שלעת עתה אין ראייה מדברי הרמב"ם והרמב"ן.

לפי בעלי התוספות ודאי שלא ניתן לצאת ידי חובה בשום אופן שאינו ברכת שלושת הברכות שתיקנו חכמים. לשיטתם אפילו הפועלים אינם מקיימים את מצוות ברכת המזון מן התורה כאשר הם מברכים שתי ברכות שמזכירות את שלושת הדברים, אלא יש כאן עקירה של דין התורה. מאידך, הרא"ה והשטמ"ק אומרים מפורשות שמן התורה יש להזכיר את המזון, הארץ וירושלים, ויוצאים ידי חובת ברכת המזון בברכה אחת מעין שלוש.

ראיה מסוגיית פת הבאה בכיסנין

ביחידה 5 העמקנו בשאלה מהי פת הבאה בכיסנין. למדנו שיש בכך מחלוקת ענפה, ועולה שאלה איך לפסוק במחלוקת זו.

למדנו ש"פת הבאה בכיסנין" היא דגן אפוי, כך שעקרונית היא עומדת בהגדרות של "פת", אך מסיבות שונות משהו מוציא אותה מכלל "פת" החייבת בברכת המזון ללא קביעת סעודה. לכאורה כל שיטה סוברת שהשיטות האחרות טועות בהגדרתן. כלומר – מי שסובר שמדובר במילוי מן הסתם סובר שהנכסס, שאינו ממולא, הוא פת לכל דבר. לשיטתו על הפת הממולאת יש לברך 'מזונות' ואילו על הנכסס יש לברך 'המוציא' וברכת המזון. וכן להיפך.

כזכור, הבית יוסף פוסק:

בית יוסף אורח חיים סימן קסח (לסעיף ז)

ולעניין הלכה, כיון דספיקא במידי דרבנן הוא, נקטינן כדברי כולם להקל
הב"ח תמה על דבריו:

ב"ח אורח חיים סימן קסח אות ג

ואיכא לתמוה, למה אמר שהוא קולא, הלא אם אינו מברך ברכה הראויה לה, בין כך ובין כך הוא חומרא, שעובר משום לא תשא

הבית יוסף פוסק שללא קביעת סעודה יש לברך 'מעין שלוש' על כל אפשרות של פת הבאה בכיסנין. אך נניח שהאמת היא שהיה נכון לברך ברכת המזון. הוא בירך מעין שלוש. הב"ח אומר שיש כאן שתי בעיות: הוא לא קיים את חובתו מן התורה, והוא עבר על איסור ברכה לבטלה!
חתנו הט"ז דוחה את קושייתו:

ט"ז אורח חיים סימן קסח ס"ק ו

לי נראה דלא קשה מידי, דוודאי ברכת 'בורא מיני מזונות' פוטר הכל, אפילו עיסה, דהא זיין, אלא שמפני חשיבות הפת קבעו עליו המוציא ושלש ברכות, משום הכי כל שאין ברור שיש שם חשיבות ואינו בכלל כיסנין יש להקל שלא להצריך המוציא, ויש על זה גם שם חומרא שלא לומר בחנם המוציא ושלש ברכות

מעניין שהט"ז מזכיר רק את ברכת מזונות ולא את הברכה האחרונה. אך לכאורה לדבריו אין משמעות אלא אם כן נניח שהדברים נכונים לא רק על ברכת מזונות, אלא גם על הברכה האחרונה. בהכרח עלינו להניח שבדיעבד יוצאים ידי חובת ברכת המזון בברכת 'מעין שלוש'. כך מסביר ערוך השלחן את דבריו:

ערוך השולחן אורח חיים סימן קסח סעיף כג

ויש מי שהקשה הא אם אינו מברך הברכה הראויה עובר על לא תשא [ב"ח] ואינו כן, דוודאי ברכת מזונות פוטר מן התורה אפילו פת דהא זיין [ט"ז סק"ו] וגם ברכת על המחיה פוטר מן התורה לכמה פוסקים שמן התורה אין צריך רק ברכה אחת

כך גם אומר הגר"ז מלאדי:

שולחן ערוך הרב אורח חיים סימן קסח סעיף יב

ולענין הלכה יש להקל בדברי סופרים כדברי כולם ובפרט בספק ברכות שלא לברך ברכת המזון ד' ברכות על מה שלסברא אחת די בברכה אחת מעין ג' כי אין כאן ספק של תורה אף אם אכל כדי שביעה שהוא חייב בברכת המזון מן התורה שהרי מן התורה די לעולם בברכה אחת מעין ג'

מעניין שהדרישה אומר את הדברים אך גם חולק עליהם:

דרישה אורח חיים סימן קסח אות ב

אפשר משום שהדין שברכת בורא מיני מזונות היא ברכה כוללת, כמו ברכת שהכל, ולכן יש לברך על כולם 'בורא מיני מזונות'. ובברכה אחרונה מקילים ומקצרים ומברכין מעין שלש, ואף על פי שברכת מעין שלש אינה עומדת במקום ג' ברכות

מהט"ז וערוך השלחן משמע שברכת מעין שלוש מוציאה ידי חובת ברכת המזון. אך נראה שהדרישה מתעקש שבמקום של ספק אם חייב לברך ברכת המזון או מעין שלוש נעדיף את ברכת מעין שלוש למרות שהיא אינה מוציאה ידי חובת ברכת המזון.

רבי עקיבא איגר מציע פתרון אחר:

רבי עקיבא איגר אורח חיים סימן קסח סעיף ז

על כרחנו צ"ל: או דגם בלחם גמור מה שחייבה תורה 'ואכלת ושבעת' היינו מה שאחרים רגילים לשבוע. או דצ"ל מן התורה יוצאים בברכה מעין ג', דאין מנין ברכות דאורייתא

האפשרות השנייה היא שמעין שלוש פוטרת את ברכת המזון. אך האפשרות הראשונה שהוא מציע היא שגם בלחם רגיל אין חובה מן התורה לברך שלוש ברכות אם לא אכל כדי שביעה. אם כן, אם אכל פחות מכדי שביעה (כפי שלמדנו ביחידה 6) חובת ברכת המזון היא מדרבנן בלבד.

לפני שנפנה לדברי הפוסקים, עלינו להתייחס לשני מרכיבים נוספים שטרם התייחסנו אליהם: ברית ותורה.

ברית ותורה

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף מח עמוד ב

נחום הזקן אומר: צריך שיזכור בה ברית. רבי יוסי אומר: צריך שיזכור בה תורה. פלימו אומר: צריך שיקדים ברית לתורה, שזו נתנה בשלש בריתות וזו נתנה בשלש עשרה בריתות... אמר רבי אילעא אמר רבי יעקב בר אחא משום רבינו: כל שלא אמר ברית ותורה בברכת הארץ ומלכות בית דוד בבונה ירושלים - לא יצא ידי חובתו

כמובן שהברית עם הקב"ה ותורתו שניתנה לנו הם יסוד וסלע חיינו. אך מניין שחובה להזכיר אותם בברכת המזון?

רש"י מסכת ברכות דף מח עמוד ב

צריך שיזכור בה ברית - בברכת הארץ, שעל ידי ברית נתנה לאברהם בפרשת מילה (בראשית י"ז) ונתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגוריו.

צריך שיזכור בה תורה - שאף בזכות התורה והמצוות ירשו את הארץ, שנאמר למען תחיון ורבייתם ובאתם וירשתם את הארץ (דברים ח').

אי אפשר להודות לקב"ה על הארץ בלי להזכיר שהארץ ניתנה לנו בזכות הברית והתורה. ויש מקום אפילו להבין שלהודות על הארץ בלי להזכיר את הברית והתורה זו הודאה פגומה. הקב"ה העלה את הפלישתים מכפתור ואת ארם מקיר (עמוס ד ט). ומה נשתנתה האומה שלנו מכל האומות? שאנו מקבלים את השפע ישירות מהקב"ה בזכות הברית והתורה, בשונה מהם, המקבלים אותם ללא קשר ישיר עם הקב"ה. חלילה שנחיה בארץ הקודש ונשכח שיסוד הקשר עם הקב"ה בארץ הקודש מושתתת על הברית ועל התורה. האם חובת הזכרת הברית והתורה היא חלק מההודאה על הארץ מן התורה או מדרבנן? נראה שהדברים נתונים במחלוקת ראשונים. הגמרא מתלבטת אם חיוב נשים בברכת המזון הוא מן התורה או מדרבנן:

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כ עמוד ב

אמר ליה רבינא לרבא: נשים בברכת המזון, דאורייתא או דרבנן?

מהו הספק? מדוע שהתורה לא תחייב את הנשים בברכת המזון?

רש"י מסכת ברכות דף כ עמוד ב

או דרבנן - דכתיב 'על הארץ הטובה אשר נתן לך' (דברים ח), והארץ לא נתנה לנקבות להתחלק

רש"י מסביר שהתורה אינה מצווה את הנשים להודות לקב"ה על הארץ, מפני שבהנחלת הארץ הגברים נטלו חלק ולא הנשים, לא יתכן שהקב"ה ידרוש מהם להודות על ארץ שהן לא זכו לה בצורה ישירה. הדברים מחדדים לאור התובנה שהעלנו בתחילת היחידה: בפשט הפסוקים, ההודאה על המזון היא בעצם אמצעי להודות על הארץ. אנו מודים על הארץ, אבל כדי לברך במלוא פה אנו צריכים לקבל הנאה ישירה מהארץ. לכן מברכים כאשר אוכלים מפרי הארץ. כאן הגמרא מתלבטת אם לגזור מכך נפקא מינה מעשית: שהתורה אינה מצווה את הנשים לברך את ברכת המזון, מפני שהן אינן מצוות להודות על הארץ! בעלי התוספות מקשים על דבריו:

תוספות מסכת ברכות דף כ עמוד ב

ותימה כהנים ולוים נמי תבעי שהרי לא נטלו חלק בארץ, ואם כן לא יוציאו אחרים ידי חובתן בברכת המזון?

בעלי התוספות מצביעים על כך שישנם גברים שאינם זכאים לחלק בארץ, ועליהם הגמרא אינה מתלבטת. לכן הם מציעים סיבה שונה:

אלא י"ל דטעמא משום דכתיב 'על בריתך שחתמת בבשרנו ועל תורתך שלמדתנו', ונשים ליתנהו לא בברית ולא בתורה, ואמרינן לקמן 'מי שלא אמר ברית ותורה בברכת המזון לא יצא ידי חובתו'. והשתא קא מבעיא ליה, כיון דלא מצו למימר 'ברית ותורה' לא הוה אלא מדרבנן, או דלמא כיון דלא שייך בהו הוי שפיר דאורייתא, והא דלקמן מיירי באנשים דשייכי בברית ותורה

נשים אינן חייבות מן התורה בתלמוד תורה, וכמובן שאין להן חיוב ברית מילה. אם כך, אומרים בעלי התוספות, לא שייך שיודו לקב"ה על הברית והתורה. לכאורה יצא שלנשים אין אפשרות לברך את ברכת המזון, שהרי מי שאינו מברך על ברית ותורה אינו יוצא ידי חובה! מסבירים בעלי התוספות: לא בהכרח. גבר, החייב בברית ותורה, חייב לקשור את ירושת הארץ לברית ולתורה, ואם לא עשה כך אינו יוצא ידי חובת המצווה. אך אישה, שאיננה מחויבת בברית ותורה, מסוגלת להודות על הארץ בלי להזכיר את המרכיבים הללו.

לכאורה ההסבר של בעלי התוספות פשוט יותר. נשים אינן חייבות בברית ותורה. מדוע רש"י אינו מסביר כדבריהם? יתכן ורש"י מבין שזה שנשים לא נחלו את הארץ זו נקודה בסיסית יותר. אך יתכן ורש"י חולק מהותית, ואומר שאמנם חז"ל ראו צורך להוסיף את הזכרת הברית והתורה כבסיס לירושת הארץ, אך זה לא הופך את חובת אמירתם לחובה מן התורה, ולכן ודאי שהפטור של הנשים מהזכרת הברית והתורה אינו פוטר אותן מברכת המזון!

אכן חלק מהראשונים אומרים כך במפורש:

חידושי הרא"ה מסכת ברכות פרק ו דף מד עמוד א

מסתברא דמאי דאמרין לקמן ד'כל שלא אמר בברכת המזון ברית ותורה וחיים ומלכות בית דוד לא יצא ידי חובתו', לא יצא ידי חובתו כראוי קאמרין, ולא דווקא, ולא מיחייב לאהדורי, מדלא אזכרו לה במעין שלש

שימו לב לראיית הרא"ה: בברכת מעין שלוש איננו מזכירים ברית ותורה, למרות שבגמרא מרכיבים אלו מוצגים כבסיסיים (ומי שאינו מזכיר אותם אינו יוצא ידי חובתו!). מכאן הרא"ה מוכיח שכוונת הגמרא היא לומר שאלו מרכיבים חשובים, אך ודאי שאינם הכרחיים לברכת המזון.

ראיית הרא"ה מזכירה לנו לברר את משמעות הדברים ביחס לסוגיה שאנו עוסקים בה: אדם בירך 'מעין שלוש' כאשר הוא היה מחויב בברכת המזון. עד כה הנחנו שהוא הזכיר את כל המרכיבים ההכרחיים של ברכת המזון. אך עתה גילינו שהוא השמיט את הזכרת הברית והתורה. האם ניתן לצאת ידי חובה בלא להזכיר את המרכיבים הללו?

לכאורה יש בפנינו מחלוקת ראשונים: לפי בעלי התוספות חובת הזכרת ברית ותורה היא מן התורה, ולא יוצאים ידי חובת ברכת המזון אם לא מזכירים אותם (עד כדי שלכאורה נשים אינן חייבות בברכת המזון מן התורה, לולא פתרון שבעלי התוספות מציעים עבורן). לפי הרא"ה ודאי שנכון יותר להזכיר ברית ותורה, אך השמטתם אינה מעכבת את היציאה ידי חובת ברכת המזון. נראה שבשולחן ערוך פוסק כדברי בעלי התוספות:

שולחן ערוך אורח חיים סימן קפז סעיף ג

אם לא הזכיר בברכת הארץ ברית ותורה, אפילו אם לא חיסר אלא אחד מהם, מחזירין אותו

אם כך מתעוררת לנו שאלה חדשה: גם אם ניתן להזכיר את שלושת המרכיבים (מזון, ארץ וירושלים) בברכה אחת, האם יוצאים ידי חובה בלא הזכרת ברית ותורה?
לאור זאת החיי אדם מסיק שמי שאינו בטוח אם הזכיר ברית ותורה חייב לחזור על ברכת המזון:

נשמת אדם חלק א כלל מז אות ג

בשולחן ערוך סימן קפ"ז כתב בפשיטות דאם לא אמר ברית ותורה מחזירין אותו וכן נראה לי דמוכח לשיטת הפוסקים דהא דאיבעי בש"ס דף כ' נשים בברכת המזון דאורייתא, היינו משום ברית ותורה, ואם כן על כרחנו דהכי גמירי מסיני, לומר ברית ותורה. אכן רבינו יחיאל כתב דיצא בדיעבד, ולי צ"ע על רבנו יחיאל ... הא בגמרא דידן מוכח בהדיא דף מ"ט והנה מוכח לדעת התוספות שכתבו דאיבעיא בנשים אם חייבות מן התורה משום שאין יכולות לומר ברית ותורה, ואם כן מוכח עכ"פ דכך הוא הלכה למשה מסיני

הנשמת אדם מסיק שזו הלכה למשה מסיני, ומי שמשמיט את אמירת ברית ותורה חייב לחזור. לכאורה גם אם אינו בטוח אם הזכיר ברית ותורה מוכרח לחזור.
הפרי מגדים מציע הבנה מורכבת יותר:

פרי מגדים אורח חיים אשל אברהם סימן קפז אות ג

מה שכתב הטור דברכת המזון דין תורה צריך לחזור אם לא אמר ברית ותורה, עיין בית יוסף דברית ותורה לאו דין תורה הוא. וי"ל כמו שכתבו התוספות סוכה ג' דכל שאמרו חז"ל דלא יצא מדרבנן, אף מן התורה לא יצא, וכאלו לא עשה המצווה כלל, אם כן שפיר כתב הטור דברכת המזון דין תורה הוא

דברי הפרי מגדים עשויים להשפיע על שני צדי המחלוקת:

מצד אחד, גם אם חובת הזכרת ברית ותורה היא מדרבנן, כדברי הרא"ה, עדיין ניתן לטעון שאחרי שחז"ל תיקנו את הזכרת ברית ותורה, לא ניתן לצאת ידי חובת ברכת המזון (אפילו מן התורה!) בלי להזכיר אותם.

מצד שני, חז"ל לא תיקנו להזכיר ברית ותורה בברכת מעין שלוש. יתכן וגם השולחן ערוך, האומר שלא ניתן לצאת ידי חובת ברכת המזון אם לא מזכירים ברית ותורה, זהו רק אם השמיט את הזכרתם מהברכה בה חז"ל תיקנו שהם ייאמרו. מכיוון שבברכת מעין שלוש חז"ל לא תיקנו להזכיר ברית ותורה, מי שמברך מעין שלוש בלא להזכיר ברית ותורה מקיים את מצוות ברכת המזון מן התורה, ולכן בדיעבד גם יצא ידי חובת ברכת המזון אם בירך את ברכת מעין שלוש בשוגג.

לאור הספקות הללו הביאור הלכה דוחה את דברי החיי אדם:

ביאור הלכה סימן קפז ד"ה *מחזירין

עיין בחיי אדם שכתב דאם מסתפק לו אם אמר ברית ותורה צריך לחזור ... דזכירת ברית ותורה בברכת המזון הוא דאורייתא ... ולא ברירא דבר זה, דיש עוד ראשונים שסוברים דהוא דרבנן ... ואם כן כשנסתפק לו אין צריך לחזור. ודע עוד דלדידן שנוסח ברכת המזון שגורה בפי הכל אין שכיח דבר זה כלל, דאם ספק לו אם אמר תלינן בוודאי דאמר, דסריכה נקיט ואתי

בסוף דבריו הוא אומר את הטענה הריאלית: בפועל לא סביר שאדם יאמר את נוסח ברכת המזון ולא יזכיר את המרכיבים הללו. אך בתחילת דבריו הוא אומר שאין הצדקה לברך שוב כאשר לפי רבים יוצאים ידי חובת ברכת המזון מן התורה גם ללא להזכיר את המרכיבים הללו. הביאור הלכה מתייחס למי שברך את ברכת המזון ואינו בטוח אם הזכיר ברית ותורה. האם הדין דומה גם כאשר בירך מעין שלוש ויודע שלא סביר שהזכיר ברית ותורה?

חזון איש אורח חיים סימן כח אות ז

בעיקר דבריהם, דהזכרת ברית ותורה הוא מן התורה, מניין להו לחז"ל? יש שכתבו שהוא הלכה למשה מסיני, ולא משמע כן. ועיין רש"י ... ומשמע דכן תיקנו חכמים במטבע הברכה, וקבעו לעכב דיעבד. ודע דלפי דבריהם אין ברכת מעין שלוש פוטר ברכת המזון ... משום חסרון הזכרת ברית ותורה! ואחרי שכתבו הפוסקים שמעין שלוש פוטר ברכת המזון מן התורה, מבואר דהזכרת ברית ותורה אינו מן התורה

החזון איש עושה את המהלך הפוך: מכיוון שכבר ביררנו שאפשר לצאת ידי חובת ברכת המזון בברכת מעין שלוש, ממילא מוכח שהזכרת ברית ותורה אינה מעכבת. אם כך, נעבור לדברי הפוסקים:

להלכה

צל"ח מסכת ברכות דף כ עמוד ב

באמת כל ג' ברכות, אף שכולם כתיבי, מכל מקום מן התורה אינן שלש ברכות ממש לרוב הפוסקים, ובברכה אחת מעין שלש יצא ידי חובת התורה, וחכמים הוא שתיקנו לברך על לחם שלש ברכות ממש

לכאורה עולה שהדבר נתון במחלוקת הבית יוסף, ט"ז ערוך השלחן שו"ע הרב הסוברים שהמברך מעין שלוש יצא ידי חובת ברכת המזון מן התורה, וכך עלה גם לפי החזון איש, כנגד הב"ח והדרישה (ופוסקים נוספים ההולכים בעקבותיהם) הסוברים שאינו יוצא ידי חובה. כמובן שהפוסקים לוקחים בחשבון גם את הדין שהבאנו ביחס לברית ותורה.

ברם, בברכת ה' והרב עובדיה פוסקים שיוצאים ידי חובה, אך רק בתורת ספק:

ברכת ה' פרק ג סעיף יח

מי שטעה ובירך 'על המחיה' לאחר שאכל מחמשת מיני דגן שצריך לברך אליהם ברכת המזון, כגון לחם, יצא ידי חובתו. ומכל מקום אם שבע שביעה גמורה נכון להחמיר ליטול ידיים שנית בלי ברכה ולברך המוציא ולאכול כזית לחם, ולברך ברכת המזון ולפטור גם את מה שאכל תחילה

הרב עובדיה מסביר איך נכון לחשוש לשתי השיטות:

שו"ת יביע אומר חלק ב אורח חיים סימן יב אות כא

כלל העולה שהטועה ומברך ברכה מעין שלש במקום ברכת המזון, אינו חוזר ומברך ברכת המזון וספק ברכות להקל אם בירך מעין שלוש, נכון לסמוך על פוסקים רבים האומרים שברכת מעין שלוש מוציאה ידי חובת ברכת המזון.

ראוי להכיר את הצעת המגן אברהם לנוסח מקוצר בו יוצאים ידי חובה לכל הדעות:

מגן אברהם סימן קצב ס"ק א

נוסח ברכת המזון הקצר להרב מהר"ר נפתלי בהסכמת הרבה גדולי חכמים: ברכה ראשונה כולה כתיקונה ואחר כך יאמר "ונודה לך ה' אלקינו על שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה ונתת לנו ברית ותורה ולחם לשובע בא"י על הארץ ועל המזון"

”רחם ה' עלינו ועל ישראל עמך ועל ירושלים ועל מלכות בית דוד משיחך ותגדיל מהרה כבוד הבית ותנחמינו בכפלים בא"י בונה ברחמי ירושלים אמך”
 בא"י אמ"ה האל אבינו מלכנו המלך הטוב והמטיב לכולנו הוא היטיב הוא מטיב לנו הוא גמלנו הוא גומלנו הוא יגמלנו לעד בחסד ובחן וברחמי ויזכנו לימות המשיח עושה שלום וכו' עכ"ל

נפקא מינה נוספת: צירוף פת ומיני מזונות לשיעור ברכה אחרונה

כאמור, לפי הרב עובדיה יציאה ידי חובת ברכת המזון בברכת מעין שלוש היא בתורת ספק, לא בתורת ודאי. הרב עובדיה מסיק מן הדברים דבר נוסף: מהו הדין אם אכל חצי כזית לחם וחצי כזית 'מזונות'? על הצד שאפשר לברך מעין שלוש גם על לחם, לכאורה יהיה נכון לברך מעין שלוש על התערובת הזאת. אך הרב עובדיה אומר שנכון לחשוש לשיטות שלמדנו, הסוברות שמעין שלוש לא מהווה תחליף לברכת המזון:

שו"ת יביע אומר חלק ב אורח חיים סימן יב

ומכללן של דברים אנו למדים שאם אכל חצי כזית פת, וחצי כזית מפת הבאה בכיסנין, אין שניהם מצטרפין לברך ברכת מעין שלוש, שהואיל ויש לפנינו דעת הרבה גדולים שסוברים שאין ברכת מעין ג' פוטרת במקום ברכת המזון, אם יברך מעין שלוש, הויא ברכה לבטלה לסברתם, הואיל ולא אכל כזית שלם מפת הבאה בכיסנין. ואין לומר דאכתי נימא ספקא דרבנן לקולא, וכמו שאנו עושים מעשה לברך על פת הבאה בכיסנין מספק ברכה א' מעין ג'. דשאני התם דאיכא ספק ספקא להקל: שמא יש לו דין פת הבאה בכיסנין, ואת"ל שאין לו דין פת הבאה בכיסנין, שמא אם בירך מעין ג' במקום ברכת המזון יצא. ומשום הכי נתפשט המנהג להקל. מה שאין כן הכא, שאם נאמר אם בירך מעין ג' במקום בהמ"ז לא יצא, הויא ברכה לבטלה בלא ספק.... שיש לחוש לדי' הריטב"א והב"ח והדרישה והא"ר והעה"ש והח"א ושאר אחרונים, שכי, שאין ברכת מעין ג' במקום בהמ"ז. וממילא אין הפת מצטרף לברכת מעין שלוש. וכן מצאתי בס' פקודת אלעזר (סי' קסח), שכתב.... שאין פת מצטרף לפת הבאה בכיסנין לברך ברכת מעין ג'....

(כא) כלל העולה, שהטועה ומברך ברכה מעין שלוש במקום ברכת המזון אינו חוזר ומברך ברכת המזון, הואיל ודברי הרא"ה, ושטה מקובצת, ומרן הב"י, והארחות חיים, וכמה אחרונים, שברכת מעין ג' פוטרת במקום ברכת המזון. וספק ברכות להקל. ומכל מקום האוכל חצי כזית פת וחצי כזית פת הבאה בכיסנין, לא יברך ברכת מעין שלוש. דחיישינן לדעת החולקים, וס"ל דברכת מעין ג' אינה פוטרת במקום ברכת המזון. ואם כן, אין הפת מצטרף לפת הבאה בכיסנין, וספק ברכות להקל. ולכן לא יברך כלל. ולכתחלה בודאי שאין להכניס עצמו בספק לאכול בדרך כזאת. והשי"ת יאיר עינינו בתורתו הקדושה אמך.

כלומר, אם כבר בירך מעין שלוש, יש לחשוש לשיטות שיוצא בזה ידי חובה. אך אם עדיין לא בירך, לא נכון לברך מעין שלוש לכתחילה, לחשוש לשיטות שלא יוצאים ידי חובת ברכת המזון בברכת מעין שלוש. ברם, פוסקים רבים חולקים על כך:

בן איש חי שנה ראשונה פרשת מסעי אות ה

אם אכל חצי זית מחמשת המינין וחצי זית מזונות או חצי זית פת אין מצטרפין, ויברך בורא נפשות רבות. אבל חמשה מיני פירות של שבעת המינים מצטרפין, שאם אכל חצי זית ענבים וחצי זית תאנים או רמונים או זיתים או תמרים, מצטרפין זה עם זה לברך מעין שלוש, ואם אכל חצי זית מזונות וחצי זית פת יברך מעין שלוש

וכן פסק בכף החיים:

כף החיים סימן רי ס"ק ד

אכל כחצי זית ממין שמברכין לאחריו על המחיה וכחצי זית פת מברך לאחריהן על המחיה

משנה ברורה סימן רי ס"ק א

אכל חצי זית משבעת המינין וחצי זית אחר מברך אחריהן בורא נפשות רבות, והוא הדין כשאכל חצי זית פת וחצי זית מדבר שמברכין בורא נפשות רבות, מברך בורא נפשות רבות

רבנות – שו"ע סימן קצד

לסיכום:

חובת ברכת המזון מן התורה

בספר דברים (פרק ח) משה מדבר בשבח הארץ. הוא מזכיר את שבעת המינים, לאחר מכן אומר "ארץ אשר לא במסכנות תאכל בה לחם", ומסיים "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלוך על הארץ הטובה אשר נתן לך". רבן גמליאל (ברכת פרק ו משנה ח) לומד מכאן שיש חובה לברך ברכת המזון שלמה ('שלוש ברכות') אחר אכילת שבעת המינים. חכמים, לעומתו, אומרים שאחר אכילת לחם מברכים את ברכת המזון הארוכה, ואילו על יתר שבעת המינים מברכים מעין שלוש. רש"י ורבנו יונה מבינים מכך שרק ברכת המזון הנאמרת אחר אכילת הלחם היא מן התורה.

מצד שני, בגמרא (ברכות לה ע"ב) הגמרא מציעה ללמוד את חובת ברכה לפני האוכל מהחובה לברך אחרי אכילת שבעת המינים. הבה"ג לומד מכך שחובת ברכת המזון על כל שבעת המינים מן התורה. כך גם פוסקים הרמב"ן רשב"א ורא"ש. הם מסבירים שכאשר התורה מפרטת את שבעת המינים, נמצאנו למדים שיש חובת ברכת המזון על כולם. הפירוט המסוים של "ארץ אשר לא במסכנות תאכל בה לחם" מלמד על ייחודיותו של הלחם, מה שמסוים חובה מיוחדת לברך בתוספת אריכות על לחם, יותר משאר שבעת המינים.

מרכיבי ברכת המזון

הגמרא (ברכות מח ע"ב) מזהה מרכיבים הכרחיים שונים לברכת המזון: 'אכלת' – מכאן ברכת 'הזן'. 'על הארץ' – מכאן לברכה על הארץ, 'הטובה' – מכאן החובה לברך על ירושלים. ישנה מחלוקת אם 'אשר נתן לך' מחייב לברך את ברכת 'הטוב והמטיב', או שברכת 'הטוב והמטיב' היא תקנה מאוחרת, מדרבנן.

בהמשך הסוגיה מוסבר שמשם רבנו תיקן את ברכת 'הזן', יהושע תיקן את ברכת 'על הארץ', דוד ושלמה תקנו את הברכה על ירושלים.

מהו היחס בין שתי האמירות הללו? למדנו שני כיוונים עקרוניים:

- א. רשב"א, טור, חזון איש: מאז ומעולם הייתה חובה מן התורה לברך על שלושת המרכיבים הללו, וברכות אלו עברו עיצוב בדורות השונים. משה, יהושע דוד ושלמה היו הראשונים שקבעו נוסח קבוע לזמנם.
- ב. רמב"ם, רמב"ן (לפי קריאת הרב סלוביצי'ק): חובת הברכה על הארץ נוצרה כאשר כבשו את הארץ, ולכן יהושע תיקן אותה, חובת הברכה על הירושלים נוצרה רק כאשר זכו לקבל את 'ההר הטוב הזה'. קודם לכן לא הייתה חובה לברך עליהם.

הצ"ח והראשון לציון מציינים שבהחלט יתכן שלא הייתה אפשרות לברך על הארץ, ועל ירושלים, עד ימי יהושע ודוד. הם תיקנו את הברכות במובן הזה שלא היה נכון לברך את הברכות הללו כל עוד לא זכינו להם מאת ה'.

מקרה מבחן: ברכת הפועלים

במסכת ברכות (דף טז ע"א) מובאת ברייתא האומרת שפועלים, שבעל הבית משלם על זמנם, מקצרים את ברכת המזון שלהם, בכדי שברכת המזון שלהם לא תהיה על חשבונם. הברכה המקוצרת היא ברכת 'הזן', ולאחר מכן ברכה אחת הכוללת את ברכת הארץ וברכה על ירושלים.

רש"י ורבנו יונה מסבירים שניתן לחבר את הברכות הללו מכיוון ששתיהן ברכות 'על הארץ (כולה) הטובה (ירושלים בפרט)'. הרא"ה מסביר שמצד הדין ניתן לברך ולהזכיר את שלושת המאפיינים בברכה אחת, אך חז"ל לא רצו לקצר את ברכת הפועלים עד כדי כך. לכאורה דבריו מתאימים לדברי הרשב"א שלמדנו לעיל, שיש חובה מן התורה להזכיר את שלושת המרכיבים בברכת המזון (והרשב"א אף סובר שברכת מעין שלוש היא מן התורה), ורק בדורות מאוחרים יותר תיקנו נוסח מסוים. במקום צורך נראה שאפשר לשוב להלכה המקורית, המאפשרת להזכיר את המרכיבים בניסוחים אחרים ואף בלא חלוקת ברכות. ברם, מרש"י ורבנו יונה משמע שניתן לחבר את הארץ וירושלים, אך אין אפשרות לחבר גם את ברכת 'הזן'. ברם, יתכן וכוונתם שבחירת חז"ל לחבר את הברכות הללו נובעת מהדמיון ביניהם, אך אילו הצורך היה גדול יותר היינו יכולים לחבר את כולם לברכה אחת מעין שלושת הברכות.

בעלי התוספות (והרא"ש) חולקים על כך מפורשות, באמרם שעקרונית לא יוצאים ידי חובה מן התורה בברכה זו, אך חכמים בוחרים לעקור את החובה מן התורה מפני הפסדו של בעל הבית.

חשוב לשים לב למוסר הגדול: חכמים כל כך זהירים בזמן העבודה של בעל הבית, עד כדי עקירת חובה מן התורה בכדי להציל חמש דקות עבודה שהוא משלם עליה. קל וחומר לנו, שאם אנו נשכרים על ידי אחרים, עלינו להקפיד לתת להם את התמורה בצורה המיטבית.

לפי ההבנה שהרמב"ם והרמב"ן סוברים שאין מאפיינים מסוימים שחייבים להזכיר בברכת המזון, הכסף משנה מסביר שאין פלא בכך שניתן לקצר את ברכת הפועלים (ברם, גם אם נבים שהמרכיבים הכרחיים אך אין ניסוח הכרחי, אין צורך לעקור את דברי התורה בכדי להגיע לכך).

הלחם משנה מקשה על הכסף משנה: מי שאינו בטוח אם בירך את ברכת המזון חייב לברך שנית. אם באמת אין מרכיבים הכרחיים מן התורה, מדוע שיברך את כל הברכות כולן, הרי דיו שיברך את ברכת הזן ובכך יצא מספק דאורייתא! הוא מציע שאולי הבסיס בפסוק למרכיבים הללו הניע אותנו להחמיר בהם. למעשה הלחם משנה מעדיף לפרש שגם הרמב"ם סובר שמן התורה יש לברך שלוש ברכות, אך העדיף לא להיכנס לפרטים הללו בספר המצוות.

מרכבת המשנה אומר שאכן מן התורה יש להזכיר את שלושת המרכיבים, ולכן כל עוד חתם רק את ברכת 'הזן', הוא עדיין בספק דאורייתא אם עליו להזכיר את הארץ, וכן ירושלים. אך מעת שבירך את אלו יצא מספק דאורייתא, ואסור לו לברך את ברכת 'הטוב והמטיב'.

הרב סולוביצ'יק הולך בדרכו של הכסף משנה, ומיישב את כל הקושיות על הרמב"ם והרמב"ן. הוא מסביר שאמנם מן התורה ניתן לצאת ידי חובת ברכת המזון בברכה אחת לפי הבנת המברך, אך אחרי שחז"ל תיקנו את שלושת הברכות, יש קיום מצוות עשה דאורייתא "וברכת" כאשר מברכים את שלושתן. אחרי שחכמים הגדירו את קיום מצוות "וברכת" כהזכרת שלושת המרכיבים הללו, יש קיום מצוות התורה בשלושתן. לכן הפועלים אינם משמיטים אף אחד מהם (אלא מקצרים אותם), אך הם משמיטים את ברכת 'הטוב והמטיב'. וכן מי ששכח אם בירך מקיים את מצוות התורה בברכת שלושתן.

מקרה מבחן נוסף: צירוף ברכת המזון על ידי מספר אנשים

תוך כדי דיון, הגמרא (מסכת ברכות דף מו ע"א) מזכירה ברייתא האומרת שברכת המזון שניים ושלושה, או שלושה וארבעה. פירושים רבים ומורכבים נאמרו למשפט עלום זה. הרי"ף מסביר ששניים או שלושה אנשים יכולים לברך כל אחד ברכה אחרת מברכת המזון עבור השומעים, והשומעים יצאו ידי חובתם בצירוף הברכות השונות. השולחן ערוך (אורח חיים סימן קצד) פוסק כדבריו. המגן אברהם (שם) מבין שיש מכך ראיה נגד שיטת הרמב"ם: נניח שרק אדם אחד יודע את ברכת 'הזן'. וזהו. משמע שאין ערך בכך שהוא יברך אותה עבור כולם. מדוע? הרי מן התורה הם מקיימים את המצווה! נראה שאכן חובת מרכיבי ברכת המזון היא מן התורה.

אבן העזר דוחה את דבריו. הוא מביא את התוספות של הפועלים: אם אין ערך בברכת שתי ברכות, מדוע חז"ל מורים לפועלים לברך שתי ברכות? על כרחנו שאם באמת אין אפשרות אחרת יש ערך למספר ברכות קטן יותר. לאחר מכן הוא מעמיק מבחינה עקרונית יותר: האם יש ערך בכך שמקיימים חלק ממצווה ולא מקיימים את כל מרכיביה? כאשר הסוגיה במסכת מנחות דנה בכך, היא טורחת להוכיח המרכיבים מעכבים בכל פעם. משמע שללא הראיות הללו ההנחה היא שהמרכיבים אינם מעכבים זה את זה.

הנודע ביהודה דוחה את ראיותיו ואומר שהוא רק הוכיח שאין חובה לייחד ברכה לכל מרכיב, אך אין בכדי ראיותיו להוכיח שאין חובה להזכיר את שלושת המרכיבים. בכדי לומר שיש להזכיר את שלושת המרכיבים אין צורך בפסוק ולימוד מיוחד. בהנחה שיש לנו ספק כמי לפסוק, שאלה מעניינת היא כיצד להכריע בספק הזה: המגן אברהם יאמר שיש ספק ברכות לקולא, וספק אם מקיים את מצוות התורה אם מברך, ולכן אין לברך. אבן העזר אומר להיפך: ודאי שהוא חייב בברכת המזון, ולכן עליו לעשות כל שבידיו בכדי לקיים את חובתו. יתכן וברכה אחת מקיימת את המצווה, ולכן חובתו לברך אותה.

יציאה ידי חובת ברכת המזון בברכת מעין שלוש

לכאורה לפי הראשונים שאומרים שאין נוסח מסוים מחויב מן התורה לברכת המזון (כך משמע מן הרמב"ם), על פניו יוצאים ידי חובה מן התורה בברכת 'מעין שלוש'. גם לפי הראשונים הסוברים ששלושת המרכיבים הם מן התורה יתכן ובדיעבד יוצאים ידי חובה בברכתם כברכה אחת. לפי בעלי התוספות, האומרים שהזכרת המאפיינים אינה מספקת, אלא יש להזכיר כל מאפיין בברכה נפרדת, ודאי שאין קיום של חובת ברכת המזון מן התורה בברכת מעין שלוש. ברם, לפי כל השיטות יש לבחון אם יוצאים ידי חובה בברכת מעין שלוש אחרי שחז"ל תיקנו את הנוסח של ברכת המזון כנוסח קבוע לברכה אחרונה על פת.

ראיה מסוגיית פת הבאה בכיסנין

ביחידה 5 למדנו את ההגדרות השונות של 'פת הבאה בכיסנין'. על פניו, כל שיטה סוברת שהפת שהאחרים סוברים שהיא פת הבאה בכיסנין היא פת לכל דבר ועניין, וחייבת בברכת המזון. אף על פי כן, הבית יוסף אומר שניתן לברך על שלושתן מעין שלוש, מכיוון שזהו ספק דרבנן.

הב"ח מקשה על דבריו: הרי הספק הוא שמא יש חובה מן התורה לברך שלוש ברכות. אם יברך מעין שלוש, אינו יוצא ידי חובה מן התורה! עולה מדבריו שגם בדיעבד לא מקיימים את חובת ברכת המזון בברכת מעין שלוש.

הט"ז דוחה את דבריו, ערוך השולחן מסביר שהוא טוען שבדיעבד מקיימים את חובת ברכת המזון בברכת מעין שלוש, וכך גם אומר הגר"ז מלאדי (הלבוש מציע כך, אך דוחה את האפשרות הזאת).

רע"א מציע אפשרות אחרת: כזכור, גם על פת הבאה בכיסנין מברכים שלוש ברכות אם אכל כדי שביעה. אם כך כל הדיון הוא רק על אכילת פחות מכדי שביעה, ויתכן ואז אין חובה מן התורה לברך גם על לחם).

ברית ותורה

בגמרא (ברכות דף מח ע"ב) נראה שמוכרע שלא יוצאים ידי חובת ברכת המזון אם לא מזכירים את הברית ואת התורה. מביאור הראשונים לסוגיה בדף כ משמע שלפי בעלי התוספות הזכרת ברית ותורה היא חובה מן התורה, ואילו מביאור של רש"י לסוגיה משמע שחובה זו היא מדרבנן בלבד. הרא"ה מסביר שהזכרת ברית ותורה אינם הכרחיים, וכוונת הגמרא היא רק לומר שלא ראוי לצאת ידי חובת ברכת המזון ללא הזכרתם. ראייתו היא מן הסוגיה שלנו: מכך שבדיעבד מעין שלוש מוציא ידי חובת ברכת המזון מן התורה! כך גם מוכיח ומכריע להלכה בחזון איש: אחר שכבר ראשונים רבים אומרים שיוצאים ידי חובה בברכת מעין שלוש, ממילא יוצאים ידי חובת ברכת המזון גם ללא הזכרת ברית ותורה.

מן השולחן ערוך משמע שהלכה כבעלי התוספות. לאור זאת שנשמת אדם פסק שאדם שאינו בטוח אם הזכיר ברית ותורה בברכת המזון חייב לחזור על ברכתו. כמוכן שמציאות זו נדירה, שכן רובנו מברכים לפי נוסח קבוע. אך יתכן ותהיה נפקא מינה למי שבירך מעין שלוש אחרי אכילת פת, בה לא מוזכרים ברית ותורה.

הפרי מגדים אומר שהדברים אינם תלויים במחלוקת רש"י ותוספות. גם לפי רש"י, הסובר שהזכרת ברית ותורה אינם מן התורה, מסכים שאחרי שחז"ל תיקנו שיוזכרו, מי שאינו מזכיר אותם אינו יוצא ידי חובה.

ניתן למשוך את דבריו לאחד משני כיוונים: מצד אחד, משמע שגם רש"י יודה שלא יוצאים ידי חובת ברכת המזון בברכת מעין שלוש, שכן בברכה זו הוא משמיט את הברית והתורה. מצד שני, אחר שחז"ל לא תיקנו להזכיר ברית ותורה בברכת מעין שלוש, ברכת מעין שלוש ללא הזכרת ברית ותורה אינה חריגה מתקנת חז"ל, ויתכן ויצאו בה ידי חובה.

לאור הספקות הללו הביאור הלכה דוחה את הדין שהציע הנשמת אדם: אין הצדקה לברך שנית אם השמיט בשוגג את הזכרת ברית ותורה.

להלכה

הצל"ח מכריע שיוצאים ידי חובת ברכת המזון בברכה אחת מעין שלוש, דבר שעלה מדברי הבית יוסף, ט"ז, שולחן ערוך הרב וערוך השלחן, וכאמור כך גם הכריע החזון איש.

בברכת ה' והרב עובדיה מכריעים שיוצאים ידי חובה בברכת מעין שלוש בתורת ספק, ולכן אם יש דרך לצאת ידי חובה בצורה ודאית יותר, עדיף כך.

נפקא מינה נוספת: צירוף פת ומיני מזונות לשיעור ברכה אחרונה

כאמור, הרב עובדיה אומר שיוצאים ידי חובת ברכת המזון בברכת מעין שלוש בתורת ספק בלבד. הוא מסיק מכך מסקנה נוספת: אם כבר בירך מעין שלוש, יש לחשוש לשיטות שיוצא בזה ידי חובה. אך אם עדיין לא בירך, לא נכון לברך מעין שלוש לכתחילה, לחשוש לשיטות שלא יוצאים ידי חובת ברכת המזון בברכת מעין שלוש.

ברם, הבן איש חי, כף החיים ומשנה ברורה סוברים שאם אכל חצי זית פת וחצי זית מזונות מברך מעין שלוש. משמע שהם סוברים שברכת מעין שלוש במקום ברכת המזון היא בתורת ודאי, ולא בתורת ספק.

עברנו מהעיסוק בהגדרת 'לחם' להגדרות התורה לחיוב ברכת המזון. ביחידה הבאה נברר אם ניתן לצאת ידי חובת 'מעין שלוש' בברכת המזון. בכדי לענות על שאלה זו עלינו לברר אם יש חובה לברך ברכה נוספת על קינוח.